

Unutulmuş Bir Reddiyyenin İzinde: Osman Selâhaddin Dede'nin

el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-İseviyye'sinde Hristiyanlığa Yönelik Tenkitleri

*In Pursuit of a Forgotten Refutation: Osman Selâhaddin Dede's (1820-1887) Criticisms of Christianity in
His Work al-Lisân al-Muhammadiyya fîmâ dalla bihi al-İsawiyya*

Lutfullah Kerim Bilgin

Dr., Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul, Türkiye
Dr., Republic of Turkey Ministry of National Education, Istanbul, Turkey
lutfullahkerim_61@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4335-2578>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 18 Ekim / October 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 27 Aralık / December 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Cite as: Bilgin, Lutfullah Kerim. "Unutulmuş Bir Reddiyyenin İzinde: Osman Selâhaddin Dede'nin el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-İseviyye'sinde Hristiyanlığa Yönelik Tenkitleri". ATEBE 14 (Aralık 2025), 26-49. <https://doi.org/10.51575/atebe.1806259>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Lutfullah Kerim Bilgin**).

Yayıncı / Published by: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Social Sciences University of Ankara.

Bu makale Creative Commons Atıf-Gayri Ticari Türetilmez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. / This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.

Unutulmuş Bir Reddiyenin İzinde: Osman Selâhaddin Dede'nin *el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-İseviyye*'sinde Hristiyanlığa Yönelik Tenkitleri

Öz

Tarih boyunca dinler, yalnızca kendi inanç sistemlerini inşa etmekle kalmamış; aynı zamanda birbirlerinin akîde ve ibadet sistemlerine yönelik eleştirel metinler de üretmiştir. Bu eleştirel metinlerin önemli bir kısmını oluşturan reddiye geleneği, dinler tarihinin en dikkat çekici polemik ürünlerinden biridir. İslâm düşünce tarihinde, özellikle Hristiyanlığa karşı yazılan reddiyeler; İncil'in tahrifi, Hz. İsa'nın ilâhlığı ve teslîs inancı gibi temel meseleler üzerinden şekillenmiştir. Buna karşılık, Hristiyan düşünürler de Kur'an'ın vahiy kaynağı olması, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve İslâm'da cennet-cehennem tasavvuru gibi birçok konuyu eleştirerek polemik geleneğini sürdürmüştür. Söz konusu geleneğe yeni bir katkı sunmayı amaçlayan bu makale, Osmanlı dönemi reddiye literatüründe bugüne kadar çalışılmamış ve yeterince tanıtılmamış olan Osman Selâhaddin Dede'nin *el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-İseviyye* adlı risâlesini ele almakta ve dinler arası polemik kültürüne farklı bir perspektif getirmeyi hedeflemektedir. Bu perspektif, reddiye geleneğinde hâkim olan kelâmî ve felsefî argümantasyona ilave olarak tasavvufî kaynakların referans alındığı özgün bir metin anlayışı çerçevesinde teşekkül etmektedir. Çalışmanın bir diğer hedefi ise eserin bir yangın yüzünden günümüze kadar gelmediğine ilişkin bizden önceki çalışmalarda verilen bilgileri tashih etmektir. Söz konusu eser, yalnızca Hristiyan inanç sistemine yönelik tenkitler içermekle kalmayıp, aynı zamanda tabiatçı, felsefeci, mecûsî ve putperest gibi çeşitli düşünce ve inanç sistemlerinin genel bir serencamını gözler önüne sermesi bakımından Osmanlı reddiye geleneğinde oldukça özgün bir konuma sahiptir. Eserin önceki reddiyelerden en önemli farkı, Hristiyanlığın zamanla nasıl bir paradigma değişimi yaşadığını özgün biçimde ele alması ve İsa aleyhisselâmın ilâhlaştırılma sürecini inciller üzerinden getirdiği örneklerle anlatmasıdır. Bu örneklerde Osman Selâhaddin Dede, İbnü'l-Arabî ve Abdülkerîm el-Cîlî gibi mutasavvıflardan yaptığı nakillerle reddiye geleneğine tasavvufî bir derinlik katmakta ve böylelikle polemik kültürünü yalnızca aklî ve kelâmî düzlemde değil, aynı zamanda metafiziksel bir bakış açısıyla zenginleştirmektedir. Dolayısıyla bu çalışma, İslâm ilâhiyatının Hristiyan teolojisine nasıl baktığını yansıttığı gibi Müslüman-Hristiyan ilişkilerinin tarihsel seyrini anlamaya yönelik önemli ipuçları da vermektedir. Ayrıca eserde Hristiyanlarla ilgili zikredilen tespit ve değerlendirmeler, aradan geçen asırlara rağmen bugünkü Hristiyanlara yöneltilebilecek eleştiriler olarak hala günceldir. Araştırmada, dinler tarihi disiplini çerçevesinde karşılaştırmalı yöntem kullanılmış; klasik ve modern kaynaklar metin analizi metoduyla incelenmiştir. Toplamda üç bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında reddiyeler hakkında genel bilgiler verilmiş; ardından da eserin yazıldığı 19. yüzyılda Hristiyanların Osmanlı Devleti'nde yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerine temas edilmiştir. Birinci kısımda ise Osman Selâhaddin Dede'nin hayatıyla birlikte eserin müellife âdiyetine ve tarihî âkibetine değinilmiştir. Ardından gelen ikinci kısımda müellifin risâlesinin muhtevasına ve genel özelliklerine yer verilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise eserin diğer reddiyelerden farklı ve özgün yanları değerlendirilerek çalışma sonlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Hristiyanlık, Reddiye, el-Lisânü'l-Muhammediyye, Osman Selâhaddin Dede

In Pursuit of a Forgotten Refutation: Osman Selâhaddin Dede's Criticisms of Christianity in His Work *al-Lisân al-Muhammadiyya fîmâ dalla bihi al-İsawiyya*

Abstract

Throughout history, religions have not only developed their own belief systems but have also produced critical writings addressing the doctrines and practices of others. A central component of these writings is the tradition of raddiya (refutation), one of the most prominent forms of religious polemic. In Islamic intellectual history, refutations directed against Christianity have focused on issues such as the alleged corruption of the Gospel, the divinity of Jesus, and the doctrine of the Trinity. In response, Christian thinkers have criticized the Qur'an's revelatory status, the prophethood of Muhammad, and Islamic conceptions of the afterlife. This article aims to make

a new contribution to this tradition by examining al-Lisân al-Muhammediyya fîmâ dalle bihi'l-İseviyya, a treatise by Osman Selâhaddin Dede that has not previously been studied or sufficiently introduced within Ottoman raddiya literature. The study offers a distinctive perspective on interreligious polemics by incorporating Sufi sources alongside the theological and philosophical arguments that dominate the refutation tradition. It also corrects earlier claims that the work was lost due to a fire. The treatise occupies a unique place in Ottoman refutation literature, as it not only critiques Christianity but also presents a broader overview of various belief systems, including naturalist, philosophical, Zoroastrian, and pagan traditions. Its most notable originality lies in its analysis of Christianity's historical paradigm shift and its examination of the process by which Jesus was deified through examples drawn from the Gospels. By citing Sufi figures such as Ibn al-‘Arabî and ‘Abd al-Karîm al-Jîlî, Osman Selâhaddin Dede adds a metaphysical depth to polemical discourse, extending it beyond purely rational and theological frameworks. Accordingly, this study sheds light on Islamic perspectives on Christian theology while also offering insights into the historical development of Muslim-Christian relations. Despite the passage of centuries, many of the critiques articulated in the work remain relevant today. Methodologically, the study employs a comparative approach within the history of religions and relies on textual analysis of classical and modern sources. The work consists of an introduction and three chapters addressing the historical context, authorship and fate of the treatise, its content, and its distinctive features within the refutation tradition.

Keywords: History of Religions, Christianity, Refutation, al-Lisân al-Muhammadi, Osman Selâhaddin Dede

Giriş

Tarih boyunca farklı inanç sistemleri arasında karşılıklı etkileşim, tartışma ve eleştiri her zaman var olagelmıştır. Bu tartışmaların yazılı ve sistemli bir biçimde yürütüldüğü önemli alanlardan biri de reddiye literatürüdür. Reddiyeler, bir din mensubunun, kendi inanç sistemini savunmak ve karşıt dinin akîde, ibadet ve kutsal metin anlayışını eleştirmek amacıyla kaleme aldığı polemik eserlerdir. Özellikle İslâm düşünce tarihinde, Hristiyanlık inancına karşı yazılan reddiyeler, dinî ve fikrî miras içerisinde önemli bir yekûn teşkil etmektedir. Bu eserlerde Müslüman âlimler, başta İncil'in tahrifi, Hz. İsa'nın ilâhlığı ve teslîs inancı olmak üzere birçok doktrin üzerine eleştirilerde bulunmuş; böylelikle karşılıklı polemik geleneği tarih boyunca sürmüştür. Osmanlı düşünce dünyasında bu reddiye geleneği canlılığını korumuş, bilhassa kelâmcılar ve mutasavvıflar, Hristiyanlık ve diğer dinî sistemleri eleştiren eserler kaleme almıştır. Çalışmamıza konu olan eserin yazıldığı 19. yüzyılda reddiyelerin sayıca fazlalığı ve konu zenginliği dikkat çekmiştir. Bu dönemde yazılan reddiyeler İslâm dünyasının askerî, dinî ve kültürel anlamda Hristiyanlar tarafından işgal edildiği bir dönemde yazılmıştır. Ermeni, Ortodoks ve Süryânî topluluklarıyla yüzyıllarca bir arada yaşayan Anadolu Müslümanları, XIX. yüzyıla kadar sistematik Hristiyanlaştırma girişimlerinin doğrudan hedefi olmamıştır.¹ Ancak İngiltere'nin öncülüğünde ve daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin desteğiyle Anadolu'ya gelen misyoner teşkilatları, özellikle 19. yüzyılda çeşitli şehirlerde kurdukları eğitim kurumlarını merkez üs hâline getirerek Hristiyan inancını yayma ve yerleşik dinî yapılar üzerinde etkili olma çabası içerisinde olmuşlardır.²

Katolik ve Protestanların faaliyetlerinin yanı sıra Cizvitler özellikle devletin zayıflamasıyla İstanbul, Lübnan, Adana, Kayseri, Sivas, Tokat, Amasya ve Merzifon'da misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Açılan okullar, yetimhaneler, hastaneler misyonerlerin amaçlarına hizmet etmek için

¹ Şinasi Gündüz, "Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerler", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* II 1 (2002), 10.

² Gündüz, "Misyonerlik", 10.

kullanılmıştır. Batılı devletler, XIX. yüzyılda zayıflayan Osmanlı Devleti üzerindeki emperyalist emellerini ve ‘Şark Meselesi’ne dair stratejilerini hayata geçirmek üzere misyonerlik teşkilatlarını işlevsel bir araç olarak kullanmışlardır.³ Bu durum Osmanlı âlimlerini Hristiyanlığın tahrif edilmiş bir din olduğunu ifade eden reddiye eserler telif etmeye sevk etmiştir. Dolayısıyla çalışmamıza konu olan bu polemik kendinden önce yazılmış reddiyelere rağmen yeni bir reddiye olarak kaleme alınması, misyonerlik faaliyetlerine karşı Osmanlı halkının uyarılması hususunda durumun ne kadar âciliyet kesbettiğini göstermektedir.

Osmanlı döneminde yazılan reddiyelerde, Hristiyanlık teolojisine yönelik yapılan eleştiriler hem kelâmî hem de metafizikî boyutlarıyla oldukça geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Bu metinlerde diğer reddiyelerde olduğu gibi Hristiyanların cevher anlayışları sorgulanmış; Tanrı’nın zâtı ve mâhiyetiyle ilgili ileri sürülen ontolojik tasavvurların çelişkili ve aklî temelden yoksun olduğu vurgulanmıştır. Bununla bağlantılı olarak, uknûm (hypostasis) anlayışı çerçevesinde baba, oğul ve kutsal ruhtan oluşan teslîs doktrini detaylı biçimde eleştirilmiştir. Tanrı’nın insan bedeninde tecellî etmesi fikri, İslâm’ın tenzih ilkesiyle bağdaşmadığı gerekçesiyle temelden reddedilmiştir. Hristiyanlıkta merkezî bir yere sahip olan çarmıh anlayışı, ilâhî adaletin işleyişi açısından sorgulanmış, Hz. İsa’nın çarmıha gerilmesi ve bu olayın kurtuluş inancındaki yeri ele alınmıştır. Ayrıca reddiyelerde, Melkâiyye, Nestûrîlik ve Monofizitlik gibi erken dönem Doğu Hristiyanlığı mezheplerine yönelik teolojik tartışmalara da yer verilerek Hristiyanlık içerisindeki ihtilâflara dikkat çekilmiştir. Hz. İsa’nın mucizelerinin, peygamberliğine mi yoksa ilâhlığına mı delil olduğu sorusu da bu bağlamda değerlendirilmiş ve mucize gösteren diğer peygamberlerle karşılaştırmalı analizler yapılmıştır. Özellikle “Allah’ın oğlu” nitelemesi, hem lafzî hem de akîdevî açıdan tartışılmış; bu ifadenin mecazî mi yoksa hakikî mi anlaşıldığına dair yapılan yorumlar, İslâmî eleştirinin konusu olmuştur. Sonuç olarak, İslâm’daki sıfat anlayışıyla Hristiyanlıktaki uknûm doktrini karşılaştırılarak Tanrı tasavvurlarını temellendirme biçimleri arasında önemli farklar bulunduğu saptanmıştır.⁴ Söz konusu incelemeler, aslında Osmanlı dönemi reddiye eserlerinin yalnızca teolojik bir münakaşa olarak kalmadığını; aynı zamanda halkı misyonerlerden koruma işlevi gören ve İslâm’ı savunma refleksi taşıyan kelâmî-felsefî metinler olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle 19. yüzyıl Osmanlı reddiye literatürü, hem dinler tarihine hem de dönemin fikrî ortamına ışık tutan önemli bir külliyâtı teşkil etmektedir. Ancak bu metinler içerisinde bazı eserler zamanla unutulmuş, kayıp kabul edilmiş veya ilmî literatürde yeterince incelenmemiştir. Bunlardan biri de Osman Selâhaddin Dede’ye ait olan el-Lisânü’l-Muhammediyye fîmâ dâle bihi’l-‘İseviyye adlı risâledir. Literatürde varlığına dair bilgiler bulunmasına rağmen esere dair hiçbir çalışma yapılmamış, hatta bir yangında yandığı ve günümüze ulaşmadığı iddia edilmiştir.⁵ Ne var ki, Süleymaniye Kütüphanesi’nde tespit edilen nüshalarda⁶ eserin hem metni hem de müellif atfı açıkça yer almakta ve böylece eserin günümüze ulaşmış olduğu anlaşılmaktadır.

³ Ayten Sezer, “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye* 2/38 (2001), 951.

⁴ Fikret Soyak, *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslîs Eleştirileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora, 2011), 165-216.

⁵ Sezai Küçük, “Yenikapı Mevlevîhânesi Şeyhlerinden Osman Selâhaddin Dede (ö. 1304/1887) ve Vahdet-i Vücûd Risâlesi”, *Sûfî Araştırmaları-Sufi Studies* 13 (ts.), 65.

⁶ Eserin Süleymaniye Kütüphanesi’nde tespit edilen başlıca nüshaları şunlardır: Nafiz Paşa, nr. 639 (29 vr., istinsah t. 1304/1887); Sütluçe Dergahı, nr. 19/1 (1-27 vr.); Sütluçe Dergahı, nr. 123/4 (81-97 vr., istinsah t. 1084).

İşte bu makale, XIX. yüzyıl Osmanlı Mevlevî âlimi Osman Selâhaddin Dede'nin mevzubahis eserinin İslâm-Hristiyanlık polemik literatürü içerisindeki yerini tarihî ve karşılaştırmalı metot çerçevesinde tespit etmeyi ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Eser, Hristiyanların nasıl saptığını maddelerle tespit etmesi ve tarihsel süreçte hangi hususları yanlış anlayıp, nerelerde hata ettiklerini kritik ve metodolojik bir bakışla incelemesi açısından dikkat çekmektedir. Kuşkusuz bu kritik tespitler günümüz Hristiyanlarıyla ilgili yapılacak çalışmalara uygulanabilir bir analitik çerçeve sunması bakımından hâlâ güncel ve değerlidir. Ayrıca çalışma, müellifin yaşadığı dönemde Hristiyanlığın nasıl algılandığına ve dönemin entelektüel birikimine dair bazı ipuçları da vermektedir. Bu ipuçlarının Hristiyanlığa yönelik reddiye geleneğinin geldiği noktayı göstermesi açısından alana katkı sunacağı kanaatindeyiz.

1. el-Lisânü'l-Muhammediyye'nin Osman Selâhaddin Dede'ye Âidiyeti ve Tarihî Âkabeti

Çalışmamıza konu olan *el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-İseviyye*'nin⁷ Osman Selâhaddin Dede'ye ait olduğu güvenilir kaynaklarda geçmektedir.⁸ Ayrıca risâlenin elimizdeki nüshalarında Osman Selâhaddin ismine açık bir atıf olması bu âidiyeti teyit etmektedir. Kaynaklara göre Osman Selâhaddin Dede Efendi (1820-1887) 19. yüzyıl Osmanlı kültür ve irfan dünyasında önemli bir yere sahip olan âlimlerden biridir. Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhlerinden Abdülbâki Nâsır Dede'nin (ö. 1236/1821) oğlu olan bu âlim, 1235/1820 tarihinde İstanbul'da doğmuştur.⁹ Uzun yıllar *Mesnevî* dersleri verdiği için 'Mesnevîhân Osman Selâhaddin Dede' şeklinde tanınmıştır.¹⁰ Ayrıca Hemdem Çelebi (ö. 1275/1859) ve Kadri Dede'den (ö. 1267/1851) tarikat icâzeti alması sebebiyle Ebu'l-Kemâleyn sıfatını almıştır.¹¹ Henüz 11 yaşındayken Abdürrahim Künhî Dede (1769-1831) yerine posta geçmiş ve 1247 yılında dergâhın şeyhi olmuştur.¹² Ancak henüz yaşının küçük olması sebebiyle dergâhın yönetimi vekâleten Mehmed Sâdık Dede'ye (ö. 1212/1797 [?]) verilmiştir.¹³ On sekizinci postnişini olarak geçtiği Yenikapı Mevlevîhânesi'nde uzun yıllar bu görevini sürdürmüştür. Bu görev hâricinde 1866'da kurulan Meclis-i Meşâyih'in reisliği görevini îfâ etmiştir. Derin müktesebâtını bizim incelediğimiz eser dışında telif ettiği *Risâle-i Vahdet-i Vücûd*, *Ahlâk-ı Mülûk* ve *Hâşiye-i Mesnevî* adındaki eserleriyle göstermiştir. 18 Cemaziyelâhir 1304/1886-87 senesinde vefat eden Osman Selâhaddin Dede, postnişini olduğu mevlevîhâne kendisi için hazırlattığı

⁷ Eserin ismini "*el-Lisânü'l-Hamdiyye fî-mâ-halle bihi'l-Yeseviyye*" şeklinde yanlış biçimde dile getirenler de olmuştur. Bu yanlış isimlendirme için bk. Hüseyin Vassâf Osmânzâde, *Sefîne-i Evliyâ*, ed. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz (İstanbul: Kitabevi, 2005), 5/236.

⁸ İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediiyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-musannifin* (Beyrut: Behiyye Matbaası, 1951), 1/662; Mehmet Tâhir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 133; Mehmed Ziyâ İhtifalci, *Merâkiz-i Mühimme-i Mevleviyyeden Yenikapı Mevlevîhânesi* (İstanbul: Dârü'l-hilâfeti'l-'ulyâ, 1329), 191; Elif Efendi Hasîrîzâde, *Tenşitü'l-muhibbîn bi-menâkibi Hâce Hüsameddin* (İstanbul: Matbaa-i bahriye, 1342), 38.

⁹ Hasîrîzâde, *Tenşitü'l-muhibbîn*, 43.

¹⁰ Bayram Ali Kaya, "Osman Selâhaddin Dede", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/378.

¹¹ İhtifalci, *Merâkiz*, 160. Ayrıca Hasîrîzâde Elif Efendi'nin belirttiğine göre Osman Selâhaddin, Yenikapı Mevlevîhânesi'nde farklı ilim dallarında öğrencilerine icâzetler vermiştir. Bu çerçevede perşembe günleri dergâhta *Mesnevî* dersleri vermiş; İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-Hikem*, Devvânî'nin *ez-Zevrâ* ve Irâkî'nin *el-Lemeât* adlı eserlerini tâliplerine okutmuştur." Bu hususta bk. Hasîrîzâde, *Tenşitü'l-muhibbîn*, 37-38.

¹² Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311), 451; İhtifalci, *Merâkiz*, 162.

¹³ İhtifalci, *Merâkiz*, 163; Kaya, "Osman Selâhaddin Dede", EK-2/378.

yere defnedilmiştir.¹⁴ Mehmed Ziyâ onun vefatını “Hû deyip Osman Efendi vardı Mevlâsına” cümlesiyle özetlemiştir.¹⁵ Vefatının ardından dergâhın şeyhliğine oğlu Mehmed Celâleddin (1849-1908) tayin edilmiştir.¹⁶

Eser hakkındaki çalışmalarda geçen bazı ifade ve iddialar *el-Lisânü'l-Muhammediyye*'nin tarihî âkıbetine ilişkin yanlış anlamalara sebep olmuştur. Bu iddialardan birine göre *Mesnevî* derslerinin birikimi sonucunda yazdığı eserlerin çoğu bir yangında yok olmuş; elimizde sadece *Vahdet-i Vücûd* hakkındaki risâlesi kalmıştır.¹⁷ Buradan müellifin, adı geçen eseri hâricindeki bütün eserlerinin yandığı ve günümüze gelmediği anlaşılmaktadır. Benzer şekilde bir başka kaynakta müellifin eserleri sayıldıktan sonra söz konusu eserlerin 1906 yılında dergâh kütüphanesinde meydana gelen yangında tamamen yandığı belirtilmiştir;¹⁸ ancak farklı nüshalarının günümüze ulaşmış ulaşmadığına değinilmemiştir. Öte yandan tetkik ettiğimiz reddiyenin 1342/1923-24 yılında biri Yenikapı Mevlevîhânesi'nde, diğeri ise Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi'nin (1850-1927) yanında bulunan müellif hattı olmak üzere iki nüshasının mevcut olduğu, ancak günümüzde nerede veya kimin elinde bulunduğunun belli olmadığını ileri süren araştırmalar da vardır.¹⁹ Buna göre yangından yıllar sonra bile eserin müellif hattının korunduğu fakat sonraları müellif hattının kaybolduğu belirtilmiştir. Bütün bu iddialar, eserin âkıbeti hakkında bazı kuşkulara zemin hazırlamış ve günümüze ulaşmış ulaşmadığının tespitini zorunlu kılmıştır.

Çıkan yangın hakkında yaptığımız araştırmada kaynaklar şu ifadelere yer vermektedir: “Osman Selâhaddin Efendi'nin okutmaya başladığı ve merhum Aziz (Celâleddin Efendi)'in de takrirlerine devam ettiği, hâşiyelerle ve notlarla zenginleştirilmiş *Mesnevî-i Şerîf*-ki fevkalâde bir eser olup, ben de yazımında hizmet etmişim- orada yalnızca bir avuç külden ibaret kaldı.”²⁰ Mehmed Ziyâ (ö. 1930) müellifin, *Mesnevî*'ye yazdığı şerhin oğlu Celâleddin Efendi (1849-1908) tarafından yirmi yıl süren şeyhliği döneminde *Mesnevî* derslerinde kullanıldığını ancak bu şerhlerin yangında yok olduğunu belirtmiştir.²¹ Bursalı Mehmet Tâhir ise (1861-1925) Osman Selâhaddin Dede'nin eserlerini zikrettikten sonra “Senelerce okuttukları *Mesnevî-i şerîfe* dair ârifane buluş ve doğuşlarını ihtiva eden mecmuaları maalesef dergâhın yanmasıyla zâyî olmuştur.”²² ifadesine yer vermiştir. Görüleceği üzere yangın hakkında bilgi veren kaynaklarda birbirini tekrarlayan ifadeler rastlanmaktadır. Ancak her birinde Osman Selâhaddin Dede'nin *Mesnevî hâşiyesi*'nin Mevlevîhâne yangınında yandığı vurgulanmış;²³ fakat diğer eserlerinin de burada bulunduğu ve yandığına dair bir bilgiye yer verilmemiştir. Özellikle *Mesnevî şerhi*'nin yandığına yönelik bu vurgu irfan geleneğimiz açısından büyük bir kaybı vurgulamakla birlikte diğer eserlerinden

¹⁴ *Sicill-i Osmânî*, 451; İhtifalci, *Merâkiz*, 175.

¹⁵ İhtifalci, *Merâkiz*, 176.

¹⁶ İhtifalci, *Merâkiz*, 204-205.

¹⁷ Küçük, “Yenikapı Mevlevîhânesi”, 65. Aynı iddia bu çalışmanın son kısmında “Bununla birlikte de elimize ulaşmış olan tek eseri diyebileceğimiz *Vahdet-i Vücûd* Risâlesi bize onun düşünce dünyasını tanıma imkânı sunmaktadır.” ifadesiyle tekrarlanmıştır. Bu hususta bk. Küçük, “Yenikapı Mevlevîhânesi”, 94.

¹⁸ Kaya, “Osman Selâhaddin Dede”, EK-2/379.

¹⁹ Adem Ceyhan - Fatma Şükran Elgeren, “Osman Salâhaddin el-Mevlevî'ye Ait Olduğu Sanılan Bir Eser: Nesrî'l-leâîf Tercümesi”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 18/18 (2017), 35.

²⁰ Mehmed Tâhir (Tâhirü'l-Mevlevî) Olgun, *Yenikapı Mevlevîhânesi Postnişini Şeyh Celâleddin Efendi Merhum* (İstanbul: Matbaa-i mekteb-i sanayi, 1326), 9.

²¹ İhtifalci, *Merâkiz*, 191-192.

²² Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 133.

²³ Osmânzâde, *Sefîne-i Evliyâ*, 236.

hangilerinin yangın esnasında orada olup olmadığına dair kesin bir bilgi içermemektedir. Muhtemelen bu durum çalışmamıza konu olan eserin de yangında kül olduğuna ve günümüze gelmediğine yönelik bir algı oluşmasına sebep olmuştur.

Bu çerçevede yaptığımız incelemelerde eserlerinin yandığı söylenen yangının hicrî 1324 yılında cereyan ettiği bilgisine ulaştık.²⁴ Oysa Süleymaniye Kütüphanesi'nde *el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-İseviyye*'ye ait nüshalardan ikisinin sonunda Hasîrizâde Elif Efendi (1850-1927)²⁵ tarafından 1304 yılında istinsah edildiği, diğerinin ise hicrî 1288 yılında yazıldığı açık bir şekilde belirtilmiştir. Bu durumda risâlenin söz konusu yangından yaklaşık yirmi yıl önce bizzat müellifin öğrencisi tarafından istinsah edildiği ve elimizdeki eserin Osman Selâhaddin Dede'ye ait olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yazma eserlere yönelik yapılan çalışmalarda, müellif nüshasına ulaşamamış olmasını, o eserin tamamen kaybolduğu şeklinde değerlendirmek ilmî yöntem açısından isabetli bir yaklaşım değildir.

Yukarıdaki bilgilerden hareketle belirtmekte yarar vardır ki ele aldığımız risâlenin söz konusu yangında yok olduğu yönündeki kanaat, eserin şimdiye kadar ilmî çevrelerin dikkatinden uzak kalmasında etkili olmuş olabilir. Ayrıca, kütüphane kataloglamalarında esere dair yetersiz bilgi sunulması ve reddiye literatüründe adına pek rastlanmaması, bu önemli metnin bugüne kadar akademik ilgiye mazhar olmamasının başlıca nedenleri arasında sayılabilir. Buna ek olarak eserin, müellifin ifadesiyle İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ve Abdülkerim el-Cîlî (ö. 832/1428) gibi mutasavvıfların kaleme aldığı eserlerden yararlanılarak oluşturulmuş olması, özgünlük vasfını zayıflatmış yönünde bir algı oluşturmuş ve bu da çalışılmamasında etkili olmuş olabilir. Ancak bu durum eserin özgünlüğünü gölgeleyen bir unsur olmanın aksine, Osman Selâhaddin Dede'nin ilmî dürüstlüğüne gösteren önemli bir kanıttır. Zira müellif, kelâm ve tasavvuf metinlerden aktardığı bu görüşleri hem kelâmî hem de metafizikî düzlemde yeniden yorumlamış, eleştirel bir sistematik kurgu içinde bir araya getirerek bağımsız ve bütünlüklü bir reddiye metni inşa etmiştir. Bu çerçevede eser, Hristiyan teolojisinin temel iddialarına karşı geliştirilen tasavvufî argümanlarıyla hem geleneksel reddiye literatürüyle bağ kurmakta hem de bu literatür içerisinde kendine has bir yer edinmektedir. Bu yönüyle Dede'nin yazdığı reddiye, sadece bir derleme değil, sûfî entelektüel birikimin polemik türüyle harmanlandığı özgün ve dikkat çekici bir ilmî çabadır.

2. Eserin Genel Özellikleri ve Muhtevası

Risâlenin başında eserin bazı mutasavvıfların sözlerinden ve hikmetli ifadelerinden yararlanılarak oluşturulduğu ve *el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-İseviyye*²⁶ şeklinde isimlendirildiği açıkça belirtilmiştir.²⁷ Mukaddime, 4 sebep, hâtîme ve vasl şeklinde tertip edilen eser, Hristiyanlığın nasıl bâtil

²⁴ Ali Nutkî Dede - Abdülbâkî Nâsır Dede, *Defter-i Dervîşân II*, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, 18112, 79b; Abdülbâkî Nâsır Dede-Ali Nutkî Dede, *Defter-i Dervîşân Yenikapı Mevlevihânesi Günlükleri*, ed. Bayram Ali Kaya-Sezai Küçük (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2011), 33-34.

²⁵ Kaynaklardaki bilgilere göre bu âlim, hocası Osman Selâhaddin Dede'nin Mesnevî derslerine düzenli bir şekilde katılarak, mesnevîhan icâzeti ve Mevleviyye hilâfeti almıştır. Elif Efendi hakkında daha fazla bilgi için bk. Nihat Azamat, "Elif Efendi, Hasîrizâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/37.

²⁶ Esere konan bu başlık "Hristiyanların dalâlete düştüğü meselelere Muhammedî bakış" şeklinde tercüme edilebilir.

²⁷ Osman Selâhaddin Dede, *el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-İseviyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Sütölçe Dergahı, 325950), 2b.

bir dine dönüştüğünü ortaya koymak için yazılmıştır. *el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-Îseviyye*'ye ait Süleymaniye Kütüphanesi'nde tespit edilebilen üç ayrı nüsha ile Milli Kütüphane'de kayıtlı bir nüshası mevcuttur. Süleymaniye'deki nüshaların her biri farklı koleksiyonlara kayıtlı olup müellifin öğrencisi Hasîrizâde Elif Efendi tarafından ta'lik hatla istinsah edilmiştir. Eserin 325950 numarayla kayıtlı olan nüshasındaki ibareye göre müellif tarafından hicrî 1281 senesinde Muharrem ayında tamamlandığı belirtilmiştir.²⁸ Söz konusu nüshada müstensih bilgisinin yanı sıra başlangıç ve bitiş kısmında müellifin ismine açık atıf olması sebebiyle yapacağımız atıflarda bu nüshayı kullandık. Diğer nüshaların biri Şevval diğeri de Zilhicce ayında olmak üzere her ikisi de hicrî 1304 yılında yine Hasîrizâde tarafından istinsah edilmiştir. Milli Kütüphane'de 610174 numara ile kaydedilmiş olan nüshada ise müstensih bilgisine yer verilmemiştir. Yaprak sayıları, satır düzenleri ve cilt numaraları bakımından farklılık gösteren bu kopyalar, eserin Mevlevî çevrelerde dolaşımında olduğunu ve ilmî çevrelerde tekrar tekrar yazıldığını göstermektedir.

Eserin temel kaynakları arasında özellikle İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsü'l-Hikem*²⁹ ve *Fütûhâtü'l-Mekkiyye* adlı eserleri ön plana çıkmış; bunlar üzerinden şekillenen tasavvufî bakış, metnin eleştirel yapısını belirginleştirmiştir. Yine Abdülkerîm el-Cîlî'nin *el-İnsânü'l-Kâmil* adlı eseri, yazarın insan ve hakikat merkezli yaklaşımlarına teorik bir zemin sunmuştur. Ancak kimi zaman iktibas edilen kısımların uzunluğu, müellifin kendi fikirlerinin yaptığı nakillerin arka planında kalmasına neden olmuştur. Bunların yanı sıra müellif, Hristiyan kutsal metinlerini büyük bir dikkatle incelemiş; farklı İncil nüshalarıyla birlikte Tevrat'tan da yararlanmış ve bu kaynaklara dayanarak detaylı eleştiriler geliştirmiştir. Ayrıca Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) tefsirinden, Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) Hristiyanlığa reddiye mâhiyetindeki eserinden ve Sadreddin Konevî'nin (ö. 673/1274) *İ'câzü'l-Beyân* adlı Fâtîha tefsirinden ve *Kitâbu'n-nefehât* adlı eserinden istifade etmiştir. Hadis kaynağı olarak ise *Sahîh-i Müslim*'e açık bir şekilde atıf yapmıştır.

Hristiyanlığa yönelik reddiye literatüründe teslîs, kefâret ve çarmıh gibi konular genellikle metinsel tahrif ekseninde ele alınmıştır. Klasik reddiye temaları bu çalışmanın da omurgasını oluşturmakla birlikte; müellif bu meseleleri birbirinden bağımsız başlıklar halinde incelemek yerine, Hristiyan paradigmasının temelini teşkil eden inanç esaslarını bütüncül ve sistematik bir eleştiri düzleminde incelemiştir. Bu çerçevede Dede, reddiyesindeki konuları hem aklî hem de naklî delillerle ele almış; Kur'ân-ı Kerîm, hadis literatürü, İslâm kelâmı ve tasavvufî referanslar aracılığıyla Hristiyanlığın teolojik temellerine kapsamlı eleştiriler yöneltmiştir. Bunu yaparken klasik sûfî metinleri sistematik bir şekilde bir araya getirerek yorumlamış ve Hristiyanlığa karşı tasavvufî nitelikli bir reddiye metni inşa etmiştir.

Eserin muhtevasına bakıldığında giriş kısmı, klasik Mevlevî geleneğe uygun olarak manzum bir bölümle başlamaktadır. Bir kısmının *İnsân-ı Kâmil* adlı eserden alındığı³⁰ anlaşılan bu beyitlerde Hz. Peygamber, “kâmil insan kutbunun ışığı” ve “yücelik semasında seyreden bir dolunay” olarak tasvir

²⁸ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 26b.

²⁹ Nitekim bazı belgelerden tespit edebildiğimiz kadarıyla Osman Selâhaddin Dede, bu eseri yıllarca mürid ve muhiblerine okutmuştur. Bu hususta bk. Hasîrizâde, *Tenşîtü'l-muhibbîn*, 37-38.

³⁰ Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrâhîm b. Abdilkerîm Cîlî, *el-İnsânü'l-kâmil* (Beyrut: Müessesetü't-Tarihî'l-Arabî, 2000), 204-205.

edilmekte³¹; hem metafizik hem de kozmik bir merkez olarak konumlandırılmaktadır. Hz. Muhammed merkezli kozmik hakikat diliyle kurulan bu söylem, metnin ilerleyen bölümlerinde Hristiyanlık eleştirisinin de metafizikî bir çerçevede yürütüleceğini haber verir niteliktedir.

Mukaddimede belirtildiğine göre Hz. Âdem'in vefatından sonra zürriyeti farklı inançları benimsemiş ve fırkalara ayrılmıştır. Bu inanç biçimleri Veseniyye, Tâbiyye, Felâsife, Seneviyye, Mecusîsiyye, Dehriyye, Berâhime, Yahudi, Nasâra ve Müslümanlar şeklinde sıralanmış ve her birine dair özlü bilgilere yer verilmiştir.³² Daha sonra Yahudi ve Hristiyanların Allah'ın kelâmını değiştirip kendi nefislerine göre ibadetler icat ettikleri ve son peygambere iman etmedikleri belirtilmiştir. Bu çerçevede “Her kim İslâm'dan gayrı bir din ararsa ondan asla kabul edilmeyecek ve o, âhirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır.”³³ âyetine yer verilmiştir. Hemen akabinde müellif, Hristiyanların dalâlete düşme sebeplerini açıklamaya başlamıştır.³⁴ Söz konusu sebepler tarihsel bir tespit olmanın ötesinde onun eleştirisinin merkezini oluşturan itikâdî yanlışlıklar olarak konumlanmıştır. Dolayısıyla müellifin sapkınlıkla ilgili tespitleri, doğrudan reddiye geleneğinin eleştirel işlevini yerine getiren içeriklerdir.

Müellifin dalâlet sebepleri olarak zikrettiği birinci ve üçüncü maddeler, özü itibarıyla Hz. İsa'dan sadır olan mucizelerin ve bu mucizelerin işaret ettiği metafiziksel sırların yanlış anlaşılmasına odaklanmaktadır. Her iki maddede de benzer bir tema (mucize algısındaki sapma) hedef alınmakla birlikte, müellif meseleyi iki farklı boyutta derinleştirmektedir. Buna göre Hz. İsa; Mûsâ aleyhisselâmın levhalarında açıklanmayan bazı sırlara ve hükümlere yönelik beyanlarda bulunmuş, Hz. Mûsâ'nın dinine ait olan rubûbiyyet ve kudret levhalarındaki sırrı ortaya çıkararak rubûbiyyet ve kudreti getiren ilk peygamber olmuştur. Bu durum onun beşikteyken konuşması, ölüleri diriltmesi, a'mâ ve alaca hastaları iyileştirmesi şeklinde tezâhür etmiştir. Ancak kavmi, bizzat bu ahkâmın ortaya çıkışıyla birlikte sapmış ve ona kulluk ederek kâfir olmuştur.³⁵ Bu tenkitlere göre, Hz. İsa'nın kudret ve rubûbiyyet sıfatları ile öne çıkması, beşeriyetinin unutulmasına ve kendisine ilâhî nitelikler atfedilmesine zemin hazırlamıştır. Böylelikle Hz. İsa'nın tebliğ ettiği sırların özünü kavrayamayan kavmi, bu hakikatleri tahrif ederek sapkın bir yola sürüklenmiştir.

Müellif, bu tematik çerçeveyi tamamlayan diğer aşamayı ise, Hristiyanların dalâlete düşmesinin üçüncü sebebi olarak zikretmiştir. Bu aşama, söz konusu mucizelerin bir ilâhlık kanıtı olarak kullanılmasındaki mantıksal tutarsızlıkla ilgilidir.³⁶ Eğer hârikulâde olaylar ilâhlık gerekçesi olsaydı, asâsı yılana dönüşen Hz. Mûsâ'nın evleviyetle ilâh kabul edilmesi gerekirdi. Dede; böylelikle ilk etapta mucizelerin metafizik ve tarihsel kaynağındaki sapmayı, devamında ise bu mucizelerin mantıksal kıyasındaki hatalı çıkarımı ifşa ederek bütüncül bir tenkit sunmaktadır.

Dede'ye göre Hristiyanların dalâlete düşmesinin ikinci sebebi, Hristiyanların İncil'in başında yer alan “Bi-ismi'l-eb ve'l-üm ve'l-ibn” ifadesini yanlış anlamaları ve yorumlamalarıdır. Kur'an'ın “Bismillahirrahmanirrahim” şeklinde başlamasına benzeyen bu ifade, Hristiyanlar tarafından lafzî

³¹ el-Lisânü'l-Muhammediyye (Sütlüce Dergahı, 325950), 1b-2a.

³² el-Lisânü'l-Muhammediyye (Sütlüce Dergahı, 325950), 3a-4a.

³³ Âl-i İmrân, 3/85.

³⁴ el-Lisânü'l-Muhammediyye (Sütlüce Dergahı, 325950), 4b.

³⁵ el-Lisânü'l-Muhammediyye (Sütlüce Dergahı, 325950), 5a-5b.

³⁶ el-Lisânü'l-Muhammediyye (Sütlüce Dergahı, 325950), 8b-9a.

düzeyde anlaşılmış ve doğrudan "Rûhu'l-kudûs, Meryem ve İsâ" şeklinde yorumlanmıştır. Neticede Tanrı üçlü bir yapıda tasavvur edilmiş³⁷ ve "Allah, üçün üçüncüsüdür" inancına sapılmıştır.³⁸ Müellif, bu tenkitleriyle teslîs inancının kendi perspektifinden tutarsızlığını ortaya koymayı amaçlamakta; zâhirî yorumların hakikati gölgelediği yönündeki iddiasını bu gerekçelere dayandırmaktadır. Dede'ye göre bu durum, lafzın ötesine geçemeyen bir anlayışın neticesidir. Ancak müellifin 'İncil'in başında geçtiğini söylediği ibâre ('Bi-ismi'l-eb ve'l-üm ve'l-ibn')³⁹ modern Hristiyan teolojisinin kabul ettiği dört kanonik İncil'in (Matta, Markos, Luka, Yuhanna) başlangıç ifadeleriyle birebir örtüşmemektedir. Dede'nin, bu ifadeyi kutsal metnin girişinde gördüğünü iddia etmesi, onun doğrudan kanonik İncil metinlerine değil, ya döneminin popüler Hristiyan risâlelerine, bölgesel Hristiyan cemaatlerinin kullandığı özel litürjik formlara ya da apokrif İncil varyantlarına dayandığını göstermektedir.

Hristiyanların dalâlete düşmesinin sonuncu sebebi ise yine İncil'in başındaki "Bi-ismi'l-eb ve'l-üm ve'l-ibn" ifadesinin zâhir anlamını esas almalarıdır. Ancak önceki sebepten farklı olarak buradaki dalâlete düşme sebebi kelimeyi Hz. İsâ'ya ıtlak etmeleri ve kelimenin tecessüdünü iddia etmeleridir. Bu çerçevede oğulun kelimeden ibaret olduğunu söylemiş ve Allah'ın Hz. İsâ'da ete-kemiğe büründüğünü iddia etmişlerdir.⁴⁰

Eserin muhtevasında önemli bir yer tutan hâtîme kısmında ise İsâ aleyhisselâmın, İmrân kızı Meryem'in oğlu olduğu ve Hz. Mûsâ'dan sonra gönderilmiş peygamber olduğu belirtilerek söze başlanmıştır. Daha sonra müellif, Hz. Muhammed'in risâletinin müjdelendiğini İncil'den naklettiği sözlerle aktarmış ve akabinde Sadreddin Konevî'den nakil getirmiştir.⁴¹ Bu nakle göre, ümmette Hz. Peygamber'in zâhirî halifeliği Hz. Mehdi ile tamamlanmış, Allah'ın genel halifeliği ise Hz. Meryem oğlu İsâ (as.) ile sona ermiştir. Aynı şekilde, Muhammedî velâyet, zât ve ulûhiyet arasındaki berzâhlık mertebesine ulaşan kimse ile tamamlanmıştır.⁴² Müellifin İncil referanslarında bap ve cümle bilgisi vermemesi, eserin klasik reddiye geleneğindeki 'manen nakil' usulüne dayanması ve teknik veriden ziyade muhteva analizine öncelik vermesiyle açıklanabilir. Nitekim İncil referanslarını takiben Sadreddin Konevî'den nakiller yapılması, metnin teknik bir karşılaştırmadan ziyade iddia edilen hususların düşünsel zeminini tahkim etmeye yönelik bütüncül bir yaklaşımla kurgulandığına işaret etmektedir.

Eserde hâtîmeden sonra yer alan 'vasl' adlı başlıkta ise daha önce bahsedilen dalâlet sebepleriyle sonraki teolojik çözümlemeler arasında düşünsel irtibat kuran özet bir pasaj olarak kurgulanmıştır. Bu başlık altında sunulan yorumlar, hem metinsel bütünlüğü sağlamış hem de müellifin Hristiyanlığa karşı eleştirel yaklaşımını derinleştiren bir ek olma niteliği taşımıştır. Burada Hz. Muhammed'in bütün

³⁷ Hristiyanlara göre Allah, "kutsal üçlük" olarak görülmekte ve bu kutsal üçlük şeklinde tasavvur edilen her şahıs, Tanrı'nın farklı tezâhürleri ve çeşitli sıfatları olarak izah edilmektedir. Bu üçlü yapı, izah edilmesi zor olmakla birlikte inanılması gerekli olan bir sır niteliği taşımaktadır. Bu hususta bk. Abdurrahman Küçük vd., *Dinler Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2009), 367.

³⁸ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 6b-6a.

³⁹ Söz konusu ifade müellifin belirttiğinin aksine Matta incilinin son kısmında "Bu nedenle gidin, bütün ulusları öğrencilerim olarak yetiştirin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un adıyla vaftiz edin." şeklinde geçmektedir. Detay için bk. *Kitab-ı Mukaddes*, Matta, 28:19.

⁴⁰ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 13b.

⁴¹ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 23a-23b.

⁴² Ebü'l-Meâlî Sadrüddîn Muhammed b. İshâk Konevî, *İcâzü'l-beyân fî te'vîli ümmi'l-Kur'ân* (Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'n-Nizâmiyye, ts.), 345.

insanların efendisi olmasıyla ilgili İbnü'l-Arabî'den getirilen nakiller ve konuyla ilgili zikredilen hadisler⁴³ dikkat çekmiştir. Eser, önceki şeriatların ilgâ edilmesi sorunu etrafında şekillenerek son bulmuştur.⁴⁴ Dede'nin burada çeşitli kaynaklardan naklettiği pasajlar, reddiye literatüründe önemli bir tartışma alanı olan nesih meselesi ile doğrudan ilişkilidir. Müellif, 'İslâm'ın önceki vahiyleri geçersiz kıldığı' yönündeki genel kanaati, salt bir 'yok sayma' yerine fonksiyonel bir değişim olarak ele almaktadır. Dede'nin buradaki temel argümanı, Hz. Peygamber'e gönderilen şeriatın önceki şeriatleri neshetmiş olmasının, onların ilahî menşeyini ortadan kaldırmadığı yönündedir. Bu noktada müellif, İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'deki yaklaşımına yaslanarak, nesih hadisesini hukukî bir hükmün yürürlükten kalkması olarak tanımlamakta; ancak vahyî sürekliliğin bir parçası olan bu eski hükümlerin, asılları itibarıyla 'ilâhî kelâm' olma vasfını koruduklarını vurgulamaktadır. Dolayısıyla eserin bu kısmı, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi önceki dinlere karşı geliştirilen reddiye dilini, ontolojik bir saygı çerçevesiyle mezcederek özgün bir denge sunmaktadır.

3. Eserin Diğer Reddilerden Farkı ve Değerlendirmesi

Tarihsel süreçte İslâm karşıtı reddiyeler kaleme alındığı⁴⁵ gibi Hristiyanlığı tenkit eden zengin bir İslâmî reddiye literatürü de mevcuttur.⁴⁶ Bu literatür, erken dönemlerden itibaren çeşitli fikrî ve metodolojik yaklaşımların etkisiyle gelişmiştir. *el-Lisânü'l-Muhammediyye*, bu geleneğin geç dönem bir temsilcisi olmakla birlikte, üslup ve metot açısından kendisinden önceki reddilerden önemli noktalarda ayrılmaktadır. İslâmî reddiler genellikle felsefî ve kelâmî tenkitler, Kitâb-ı Mukaddes'in tahrifine ve tezatlarına odaklanan filolojik çalışmalar ve misyonerlik faaliyetlerine karşı yazılan hacimli eserler olmak üzere üç ana tema üzerine yoğunlaşmıştır. Dede, eserinde bu klasik temalardan yer yer

⁴³ Örneğin burada yer verilen hadislerden biri "Ben kıyamet gününde insanların efendisiyim." şeklindedir. Söz konusu hadis için bk. Ebü'l-Hüseyn el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh* (Beyrut: Dâru'l-cîl, 1334), 1/126. Bunun hâricinde müellif, İbnü'l-Arabî'den iktibas ettiği kısımlarla Hz. Âdem'den son peygambere kadar âlemdeki bütün peygamberlerin Hz. Muhammed'in vekilleri olduğunu vurgulamıştır. Bu hususta bk. Muhyiddîn Muhammed b. Alî el-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 1/134-135.

⁴⁴ Dede'ye göre Hz. Peygamber'e gönderilen şeriat ile bütün şeriatlerin neshedilmesi, önceki şeriatleri Allah'ın şeriatı olmaktan çıkartmaz. Çünkü neshedilen şeriatın da bize O'nun gönderdiği şeriat olduğu ancak bu şeriatın hükmünün yürürlükten kaldırıldığı Kur'ân ve sünnetten anlaşılmaktadır. Bu hususta bk. el-Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*, 1/135.

⁴⁵ İslâm karşıtı reddiye literatüründe ismi en çok zikredilen isim kuşkusuz ki Yuhanna ed- Dimaşkî'dir. Yunanca'da İslâm'ı hedef alan ilk metni yazmış olan Dimeşkî, Hristiyanlığın Melkit mezhebine mensuptur. Eleştirilerinde İslâm'ı bâtıl bir hurafe olarak görmüş ve sapkınlık olarak değerlendirmiştir. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Hüseyin Yaşar, "Kur'ân Karşıtı Söylemin Oluşmasında Yohanna Dimaşkî'nin Etkisi ve "Sapkınlar Kitabı"", *Ekev Akademik Dergisi* 11/32 (2007), 80-88; Zafer Duygu, *İslâm ve Hristiyanlık* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), 414.

⁴⁶ Bu çerçevede yazılan müstakil ilk reddiye olarak Abdullah b. İsmail el-Hâşimî'nin (ö. 205/850) yazdığı risâle gösterilmektedir. Üslûbuna özellikle dikkat eden müellif, burada Me'mûn'un (ö. 218/833) sarayında yaptığı hizmetlerden dolayı Kindî'yi sevdiğini; onun da hak dinde olmasını arzu ettiğini ve bu çerçevede söz konusu risâleyi kaleme aldığını ifade etmiştir. Akabinde Kindî'ye baba, oğul, kutsal ruh ve haça tapmaktan vazgeçmesi çağrısında bulunulmuş; bunların yanlış ve bir faydasının olmadığı belirtilmiştir. Konuyla ilgili detay için bk. Abdullah b. İsmail el-Hâşimî, *Risâle ilâ Abdi'l-Mesîh İbn İshak el-Kindî yed'uhû ile'l-İslâm* (Dimeşk: Dirâsat fî Darî't-Tekvîn, 2005), 8; Fritsch Erdmann, *Islam und Christentum im Mittelalter* (Breslau: Verlag Müller&Seiffert, 1930), 4-5; Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiler ve Tartışma Konuları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 37. Ancak bu eser Mehmet Aydın'ın da belirttiği üzere reddiye hüviyetinden ziyade davet hüviyeti arz eder. Nitekim eser, İslâm'daki yükümlülükleri ve temel ilkeleri özetleyen bir içerik ortaya koymaktadır. Dolayısıyla eserin bizim incelediğimiz çalışmadan farklı olduğu ve aralarında herhangi bir benzerlik olmadığı ortadadır.

istifade etmekle beraber, merkeze aldığı konuları işleyiş biçimi ve kurguladığı sistematik yapı bakımından geleneksel reddiyelerden belirli noktalarda ayrılmıştır.

Çalışmamıza konu olan eser, İbn Hazm'ın yaptığı gibi⁴⁷ İncil'deki tezatların veya Cüveynî'nin yaptığı gibi⁴⁸ metinlerin mevsukiyetinin geniş tahliline odaklanmamıştır. Bunun yerine Dede, Hristiyanların sapıtma sürecini dört temel akîdevî sebebe odaklanarak sistematize etmiş ve risâle hacminde sade bir dil kullanmıştır. Bu sebep odaklı yaklaşım, hacimli izahlar içeren ve çok sayıda konuyu ele alan diğer reddiyelerden⁴⁹ ayrılmaktadır.

Geç dönem Osmanlı reddiye literatürüne bakıldığında, özellikle XIX. yüzyılda yoğunlaşan misyonerlik faaliyetlerine karşı bir 'İslâm'ı savunma ve halkı uyarma' vizyonunun öne çıktığı görülmektedir. Bu dönemde kaleme alınan Hacı Abdullah Petricî'nin (ö.1304/1886) eserleri,⁵⁰ Sırrı Paşa'nın (ö. 1895) *Nûru'l-Hüdâ'sı*, Hasan Sabri'nin (ö. 1931) *İkâzu'l-müminîn'i*, Harputlu İshak'ın (1801-1892)

⁴⁷ Hristiyanlığa reddiye literatüründe önemli bir yeri olan İbn Hazm (ö. 456/1064), Kitâb-ı Mukaddes'in tahrifi konusunda ilk sistematik açıklamayı yapan kişi kabul edilmiştir. O, eserinde teslîs doktrininin reddine ilişkin meşhur kristolojik akımlara yer vermiş ve Hz. İsa'nın tabiatı konusunda içine düştükleri tezatlara işaret etmiştir. Onun anlayışına göre incillerdeki bu tezatlar Allah'ın kelâmı olmadıklarını gösterir. Ebû Muhammed Alî b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, ts.), 1/48-60. Bizim incelediğimiz eser ise incillerdeki bu tezatlarla odaklanmamıştır.

⁴⁸ Cüveynî'nin (ö. 478/1085) yazdığı eser hem Yahudilere hem de Hristiyanlara karşı yazılması açısından farklıdır. Cüveynî yalnızca Eski Ahit ve Yeni Ahit metinlerini tahlil etmiş ve bunların mevsûk olmadıklarını, her iki metnin de tahrif edildiğini ispat etmeye çalışmıştır. İmâmü'l-Haremeyn Rükneddin Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf el-Cüveynî, *eş-Şifâ'ü'l-galîl fi beyâni mâ vaka'a fi't-Tevrât ve'l-İncil* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 202184), 82-107.

⁴⁹ Rahmetullah Hindî ed-Dihlevî (ö. 1308/1891) *İzhâru'l-hak* isimli eserinde teslîs, tahrif, Kur'ân, nesih ve Hz. Muhammed'in risâleti meselelerini ele almıştır. Eserin ilk cildinde Yahudi ve Hristiyanların, Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd metinlerinin atfedildikleri yazarlar tarafından yazılmadığı belirtilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Rahmetullâh b. Halîlirrahmân ed-Dihlevî, *İzhâru'l-hak* (Riyad: İdâretü'l-buhûsi'l-ilmiyye, 1989), c. 1-4. İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) *el-Cevâbu's-sahîh* adlı eseri ise Sayda Piskoposu Rahip Pavlus Antâkî'nin (ö. 1180) risâlesine cevap olarak yazılmıştır. Eserde İslâm'ın bütün peygamberlerin dini olduğu vurgulanmış; Kur'ân'ın İncil'i tazim ettiği iddialarına ve Hristiyanların Kur'ân'ı kendilerine delil göstermelerine değinilmiştir. Tevrat ve İncil'de yapılan tağyirler, teslîs inancının bâtıllığı gibi meseleler, ele alınan konular arasındadır. Ayrıca İbn Teymiyye, önceki kitaplarda Hz. Muhammed'in nübüvvetine ilişkin birçok delile de işaret etmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *el-Cevâbü's-sahîh li-men beddele dîne'l-Mesîh* (Riyad: Dâru'l-asime, 1999), c. 1-6. Gerek İbn Teymiyye'nin eseri gerekse Rahmetullah Hindî'nin eseri oldukça hacimli ve geniş izahlar içermektedir. Bizim incelediğimiz eserin ise risâle olması bakımından belirli problemleri konu ettiği açıktır. Ayrıca İbn Kayyim el-Cevziyye, (ö. 751/1350) *Hidâyetü'l-hayârâ* adlı eserinde hem Hristiyanları hem de Yahudileri eleştirmektedir ki bu yönüyle bizim incelediğimiz eserden ayrılmaktadır. Eserde daha önceki reddiyelerde yer alan bilgilerin tekrar edildiği ancak temellendirmelerin genişletilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bu hususta bk. Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ebû Bekir b. Eyyûb İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Hidâyetü'l-hayârâ fi ecvibeti'l-yehûd ve'n-nasârâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 355746), 1b-191a.

⁵⁰ Hacı Abdullah Petricî'nin, konuya ilişkin eserlerinden biri olan *Burhânü'l-hüdâ fi reddi kavlin nasârâ'nın* ana konusu Hristiyanların ellerindeki İncil'in İsa aleyhisselâma gönderilmiş olan İncil olmadığıdır. Müellife göre bu inciller sonradan dört şahıs tarafından yazılmış eserlerdir. Detay için bk. Abdullah b. Hâc Destan Mustafa Petricî, *Burhânü'l-hüdâ* (İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 545474), 1b; İsmail Taşpınar, *Hacı Abdullah Petricî'nin Hristiyanlık Eleştirisi* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 27. Müellif, *İzâhü'l-merâm'ı* ise, Protestanların Hristiyanlık propagandalarına bir cevap olarak yazmıştır. Buradaki temel vurgu, Tevrat ve İncil'in muharref olduğu, incillerin ne zaman ve nasıl zâyî olduğu, Hristiyanlara ehli kitap denilip denilemeyeceği gibi konular üzerinedir. Abdullah b. Hâc Destan Mustafa Petricî, *İzâhü'l-merâm fi keşfi'z-zalâm* (Edirne: Edirne Selimiye Kütüphanesi, Selimiye Basmalar, 463218), 2b-119a.

Şemsü'l-hakîka ve *Ziyâu'l-kulûb*'u⁵¹ ile Ahmet Mithat Efendi'nin (1329/1911) *Müdâfaa'sı* gibi çalışmalar temel olarak mevcut İncillerin mevsukiyeti, tahrif meselesi ve Protestan propagandalarına cevap verme amacı taşımaktadır.

Söz konusu eserler, yazıldıkları dönemin sosyo-politik şartları gereği Osman Selahaddin Dede'nin çalışmasıyla ortak bir gaye paylaşılar da; *el-Lisânü'l-Muhammediyye*, muhteva ve tahlil yöntemi açısından bu eserlerden belirgin bir şekilde ayrılmaktadır. Bahsi geçen literatürün büyük bir kısmı İncillerdeki tutarsızlıklar, tarihsel tahrif süreçleri ve misyonerlik eleştirileri üzerinde yoğunlaşırken Dede'nin eseri, konuyu daha sistematik bir çerçeveye oturtarak Hristiyanların sapma sürecini dört temel akîdevî nedene bağlamış ve bu analizi kendine has bir şekilde sunmuştur.

Özellikle İslâm dünyasında Hristiyanlık üzerine daha sistematik ve geniş kapsamlı çalışmalar yapan Muhammed Ebû Zehra gibi⁵² isimlerin veya kristolojik tartışmalara giren Abdülahad Dâvûd gibi müelliflerin aksine,⁵³ Dede'nin reddiyesi hacim olarak bir 'risâle' formunda kalmış, ancak Hristiyan akîdesindeki bozulmayı tasavvufî-metafizikî bir derinlikle izah ederek klasik ve modern dönem reddiye literatürü içerisinde özgün bir konum elde etmiştir. Nitekim bizim incelemekte olduğumuz eser kendine has bir metotla⁵⁴ ve Hristiyanların sapma sürecini dört sebebe odaklanarak bildirmesi yönüyle diğer reddiyelerin⁵⁵ tamamından ayrılmaktadır.

⁵¹ Harputlu İshak, (1801-1892) *Şemsü'l-hakîka*'da tahrif konusu üzerinde durmuştur. Müellif, Protestan misyonerlere karşı kaleme aldığı *Ziyâu'l-kulûb* adlı eserinde ise mevcut İncil nüshalarının Hz. İsa'ya vahyedilen inciller olmadığını ispat etmeye çalışmıştır.

⁵² Konuya daha sistematik yaklaşan Muhammed Ebû Zehra (ö. 1974) ise Hristiyanlıkta mezhepler, reformlar, inanç sistemi ve konsiller gibi konuları ele almıştır. Muhammed Ebû Zehra, *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*, çev. Akif Nuri (İstanbul: Fikir Yayınları, 1978), 23-305.

⁵³ Abdülahad Dâvûd (1866-1930 [?]) *İncil ve Salîb* adlı eserinde İncil'in manası, gayesi, İsevilik'in bir şirk dini olduğu konularına yer verilmiştir. Abdülahad Dâvûd, *İncil ve Salîb* (İstanbul: İnkılâb Basım Yayım, 2024), 25-219.

⁵⁴ Yapılan tahlil ve tespitlerin zaman zaman şiirlerle te'kid edilmesi, eserde izlenen metodun bir parçası olarak öne çıkmıştır.

⁵⁵ Yukarıda sayılan reddiye eserlerine ilave olarak Esseyid Abdülvahab Aydın, eserinde aklî ve naklî delilleri ayrı ayrı sıralayarak teslîsi hedef almış ve farklı bir yöntem izlemiştir. Konuyla ilgili detay için bk. Esseyid Abdülvahab Aydın, *Teslîs'in İptali Hristiyan ve Yahudilerin İlzâmı*, çev. Muhammed Aydın (İstanbul: Özdemir Basımevi, 1977), 9-118. Ayrıca Müslümanlar dışında Hristiyanlığa eleştiri mâhiyetinde kaleme alınmış metinlere de rastlamak mümkündür. Bunlardan Bertrand Russell tarafından yazılan *Why I Am Not a Christian* adlı eser oldukça meşhurdur. Burada genel olarak dinin uygarlık için yararlı olup olmadığı tartışılmış, Tanrının varlığı, dinle ahlâk ilişkisi ve Hristiyanlığın toplumsal yaşamda ne gibi etkiler oluşturduğu konularına açıklık getirilmiş ve Hristiyan sözcüğünün ilk dönemlerdeki kullanımıyla günümüzdeki kullanımı mukayeseli biçimde tenkit edilmiştir. Ancak gerek ele aldığı konular ve gerekse yazılış gayesi bakımından İslâmî reddiye geleneğinden ve çalışmakta olduğumuz eserden oldukça farklı olduğu ortadadır. Eser hakkında detaylı bilgi için bk. Bertrand Russell, *Why I am Not a Christian*, ed. Paul Edwards (New York: Simon & Schuster, 1967), 3-206. Bunun hâricinde Gil Anidjar, Hristiyanlığı bir tür vampir dini olarak tanımlamış ve "kan-iktisat" metaforu üzerinden bazı eleştirilerde bulunmuştur. Ancak eserde yer alan tenkitlerin, klasik reddiyelerdeki eleştiri konularıyla benzeşmediği anlaşılmaktadır. Söz konusu eserdeki eleştiriler için bk. Gil Anidjar, *Blood: A Critique of Christianity* (New York: Columbia University Press, 2014), 31-258. Sayılan reddiyeler dışında Hristiyanlık'tan İslâm'a geçtikten sonra reddiye yazan müellifler de vardır. Örneğin *Kitâbu'r-Redd 'ale'n-Nasârâ*'da Ali b. Rabbân et-Taberî (ö. 240/855) Hristiyanlığı terk ederek Müslüman olduğunu belirtmiştir. Reddiyesini Allah'a yaklaşma ve Hristiyanlara uyarı olması için yazmıştır. Bunun yanında reddiyenin hedefinde İsa aleyhisselâma muhalefet edenler ve incillerdeki kelimeleri tahrif edenler bulunmaktadır. Müellif burada baba, oğul ve kutsal ruh dışında Nestûrîliğin ve Ya'kûbiyye'nin fikirlerine yer vermiş; Hristiyanlık şeriatindeki butlân ve fesâd türlerine değinmiştir. Söz konusu mezhepler *el-Lisânü'l-Muhammediyye fî mâ dalle bihi'l-İseviyye*'de de eleştirilmekle birlikte

el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-Îseviyye, muhteva açısından değerlendirildiğinde Hristiyanlığın temel inanç esaslarından teslîs ve Hz. Îsâ'nın ulûhiyeti üzerine doğrudan eleştiriler içermekte ve bu bağlamda akîde sapmalarının hangi noktalarda yaşandığına yoğunlaşmaktadır. Müellifin zaman zaman sûfilerin eserlerinden naklettiği ifadeler, kendi fikirlerini arka planda bırakmış gibi görünse de reddiyesine metafizikî bir derinlik katmış ve tasavvufî perspektif getirmiştir. Dede, eserinde Hristiyan inanç esaslarını eleştirirken, aynı zamanda kendi tasavvufî dünya görüşünü ortaya koymuştur. Böylelikle, dinler tarihine en önemli katkıyı, tasavvufî düşüncenin dinî inançları eleştiri biçimine nasıl yansıdığını göstererek sunmuştur. Bu özellikleri dikkate alındığında *el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-Îseviyye*, İslâm reddiye literatüründe tasavvufî referans ve metafizikî dayanaklarla geliştirilmiş müstakil anlamdaki ilk eserdir. Dolayısıyla *bu eser*, geleneksel reddiye türünden biçimsel olarak ayırmakla birlikte, içerdiği sistematik Hristiyanlık eleştirileri, dini savunma misyonu ve halkı uyarma amacı taşıması gibi özellikler onu reddiye literatürünün özgün ve geç dönem bir temsilcisi olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Müellif, eserinde mutedil bir üslûbu tercih etmekle birlikte zaman zaman bu üslûbun sertleştiği ve Hristiyanları “cehâlet” ve “idraksizlik” ile itham ettiği görülmektedir. Nitekim Hristiyanların sapıtmasının temel sebebini bu iki hususa bağlayan müellif, “onların sözlerinden daha kötü, daha saçma ve daha bâtil sözler de işittim” diyerek Hristiyanlara sert sözlerle yüklenmiştir.⁵⁶ Müellifin bu ifadesinin yalnızca Hristiyanları hedef almadığı; bâtil gördüğü bütün dinî grup veya mezheplerin görüşlerini de benzer derecede irrasyonel bulduğu kanaatindeyiz. Klasik reddiye metinlerinde de karşılaştığımız bu söylem, Dede'nin sadece bilgi aktaran bir âlim değil, inancını savunan ve karşıt görüşü açıkça mahkûm eden bir reddiye yazarı olduğunu göstermektedir.

Dede, bir metod olarak Hristiyanların görüşlerini hem İncil ifadelerine hem de Kur'ân âyetlerine dayanarak çürütmeyi tercih etmiştir. Örneğin tecsîm ve hasr konusunda Hristiyanların meylettiği görüşlerin İncil'deki ifadelere aykırı olduğu müellif tarafından vurgulanmıştır.⁵⁷ Bunun yanında baba, oğul ve kutsal ruhtan her birinin ilâh olduğunu red sadedinde Kur'ân âyetlerinden örnekler vermiştir. Bunlardan birinde Allah, Hz. Îsâ'ya “Ey Meryem oğlu Îsâ! Sen mi insanlara beni ve annemi Allah'tan başka ilâhlar edinin dedin?”⁵⁸ diye sorduğunda Îsâ aleyhisselâm, “Seni tenzih ederim. Benim için gerçek olmayan bir sözü söylemek bana yakışmaz.”⁵⁹ demiştir. Kur'ân'dan hareketle karşı tarafın görüşünü tekzip etmeye dayalı bu yaklaşım, bir metod olarak yazılan eserin birçok yerinde kullanılmıştır.⁶⁰

Hristiyanlığın şeriatindeki butlân ve fesâd türlerine yer verilmemiştir. Ali b. Rabben et-Taberî, *er-Red 'alâ esnâfi'n-nasâra*, thk. Halid Muhammed Abduh (Cize: Mektebetü'n-nâfize, 2005), 47-107. Benzer şekilde Önceleri Katolik-Fransisken papazı iken sonradan Müslüman olup Abdullah Tercüman (ö. 832/1429) ismini alan Anselmo Turmeda tarafından yazılan eser oldukça meşhurdur. Eser, *el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-Îseviyye* ile teslîs, ittihâd-hulûl ve tebşîr gibi konuları tenkit etmeleri açısından birbirine benzemekle birlikte, Turmeda'nın eseri daha farklı konulara da değinmektedir. Müellifin eserinde değindiği konular için bk. Abdullah b. Abdullah Tercüman, *Tuhfetü'l-erîb fi'r-red 'alâ ehli's-salib* (Konya: Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, 82846), 31b-64a.

⁵⁶ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 14a.

⁵⁷ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 8a.

⁵⁸ el-Mâide, 5/116.

⁵⁹ el-Mâide, 5/116.

⁶⁰ Örneğin müellif, çarmıh hadisesini reddetmek için Nisâ sûresinin 157. âyetini zikretmiş ve bununla Hristiyanların iddiaları yalanlanmıştır. Ayrıca Dede, ileride de geleceği üzere görüşünü temellendirmek için tefsir kitaplarından nakiller getirmiştir. Bu hususta bk. *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 21a.

Dede'nin Hristiyan iddialarını çürütürken hem Kitâb-ı Mukaddes verilerini hem de Kur'ân âyetlerini eş zamanlı olarak kullanması, eserin metodolojik karakteri ve hedef kitlesi açısından dikkat çekicidir. Müellif, İncil referanslarını kullanarak muhatapın kendi kaynaklarıyla çeliştiğini ispat etmeye çalışırken; Kur'ân âyetlerine başvurması, reddiye'nin birincil muhatapının Müslüman tebaa olduğuna işaret etmektedir. Zira Hristiyan bir muhatap için Kur'ân âyetleri bağlayıcı bir hüccet niteliği taşımamaktadır. Dolayısıyla Dede'nin bu yaklaşımı, misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olduğu bir dönemde, Müslüman halkın zihninde oluşabilecek şüpheleri giderme ve onlara İslâmî perspektiften tutarlı bir reddiye zemini sunma gayesi gütmektedir. Bu yönüyle eser, sadece teolojik bir tartışma metni değil, aynı zamanda Müslüman toplumun inanç dokusunu tahkim etmeye yönelik didaktik bir mahiyet arz etmektedir.

Ayrıca müellif, mutlak teşbihe inanmış olan kavminin bu yanlışını değerlendirirken dikkat çekici biçimde İbnü'l-Arabî'den nakil getirmiştir. Burada, “İmdi eğer sen, tenzîhe kâil olursan mukayyid olursun; ve eğer teşbihe kâil olursan muhaddid olursun. Ancak emreyn ile kâil olursan müseddid olursun; ve maârifde imâm ve seyyid olursun.”⁶¹ ifadelerine yer vermiştir.⁶² Bu ifade, Allah tasavvuru bağlamında denge vurgusu yapmaktadır. Dolayısıyla Dede'nin yer verdiği bu pasaj, Hristiyanlığın İsâ'yı tanrılaştırarak mutlak teşbihe kaymasını eleştiren bir reddiye niteliği taşımaktadır ve İslâm düşüncesinde tevhid akîdesinin “tenzîh ile teşbîh arasında vasat” olarak konumlandırıldığını ortaya koymaktadır.

el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-İseviyye'de İncil'in Süryânice indirildiği ve 17 dil üzere kıraat edildiği yönündeki iddia⁶³, İslâm düşüncesinde İncil'in orijinal dili ve tahrif meselesi bağlamında dikkat çekicidir. Tarihsel açıdan bakıldığında, akademik çevrelerde incillerin esasen Yunanca metinler hâlinde günümüze ulaştığı kabul edilmekte, Hz. İsâ'nın ise büyük ihtimalle Ârâmîce konuştuğu⁶⁴ belirtilmektedir. Süryânice ise Ârâmîce'nin bir lehçesi olarak erken Hristiyanlıkta önemli bir rol oynamış ve özellikle Peshitta tercümesiyle Doğu Hristiyan toplulukları arasında yayılmıştır. Dolayısıyla *el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-İseviyye*'deki bu iddia tarihsel ve bilimsel açıdan tartışmaya açıktır. Zira Hz. İsâ veya havârilere Sâmi kökenli bir dilde bazı metinler yazmış olmaları ihtimal dahilindedir; ancak bu tür metinler günümüze ulaşmamıştır.⁶⁵ Bu durum, söz konusu metinlerin ya erken dönemlerde farklı dillere çevrildikten sonra kaybolduğunu veya hiçbir iz bırakmadan ortadan kalktığını düşündürmektedir.

Dede, tecessüd ve ittihâdın keyfiyetine ilişkin bazı Hristiyan grupların görüşlerini tenkit etmiştir. Bu yanlış görüşler genel olarak Hristiyanların kelime lafzını kullanarak Allah'ın Hz. İsâ'da ete-kemiğe büründüğünü söylemeleri ve Hz. İsâ'nın beşikteyken konuşmasını bu duruma delil göstermeleri hakkındadır. Müellifin burada isim vermeden hedef aldığı kristolojik cereyanların aslında diğer

⁶¹ Muhyiddîn Muhammed b. Alî İbnü'l-Arabî, *Fusûsü'l-hikem Tercüme ve Şerhi*, ed. Mustafa Tahralı, çev. Ahmed Avni Konuk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 1/297-298.

⁶² *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 7a.

⁶³ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 6a.

⁶⁴ Lessing, (ö. 1781) Nasrânîler tarafından Hz. İsâ'nın vefatının ardından Ârâmîce bir incil yazıldığı görüşünü ortaya atmıştır. Eichhorn (ö.1827) ise incillerin farklı kaynaklara dayandığını, bunların da ortak bir Ârâmîce incile kadar uzanabileceğini ileri sürmüştür. Bununla birlikte bu yaklaşımı reddeden görüşler de bulunmaktadır. Bu tartışma için bk. William R. Farmer, *The Synoptic problem, a critical analysis* (New York: Macmillan, 1964), 1-14.

⁶⁵ Zafer Duygu, “İnciller Tahrif Edildi mi? Metin Kritiği ve Tercüme Meselesi Bağlamında Bir Değerlendirme”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2019), 189.

reddiyelerde karşımıza çıkan Melkitler, Nestûrîler ve Ya'kûbîler olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim müellifin belirttiğine göre Hristiyanlardan bir kısmı baba, oğul ve kutsal ruh şeklinde üç unsura (ekânîm-i selâse) sahip tek bir ilâh inancını savunmaktadır. Bu gruba göre söz konusu uknûmlar zâtın aynıdır değildir ve zâtına zâit de değildir. Kelime, Mesih'te ete-kemiğe imtizâc veya zuhûr yoluyla değil; nûrun parıltısı ile, bedeninde parıldama şeklinde bürünmüştür.⁶⁶ Söz konusu ifadeler incelendiğinde burada kastedilen grubun Nestûrîler olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir grup ise tecessüd ve ittihâdî şarabın su ile veya suyun süt ile karışması gibidir diyerek açıklamıştır.⁶⁷ Söz konusu grup 451 Kadıköy konsili⁶⁸ kararlarına bağlı kalan⁶⁹ Melkitlerdir. Nitekim Âlûsî, "Allah üçtür demeyin"⁷⁰ âyetini izah ederken kristolojik cereyanların görüşlerini açıklamış ve Melkit Hristiyanlarının teslîsin üç unsuru olan eb, ibn ve rûhu'l-kudûsün her birinin ilâh kabul edildiğini ifade etmiştir. Melkit doktrinine⁷¹ göre kelime, Mesih'in cesedi ile suyun şarap ile karışması gibi birleşmiştir.⁷² Risâlede kelimenin ete-kana dönüştüğü ve ilâhın doğrudan Mesih'in kendisi olduğu belirtilerek tenkit edilen grup ise aslen monofizit doktrine bağlı olan⁷³ Ya'kûbîler'dir. Eserde rûhu'l-kudûsün yaratılmış olduğunu iddia eden Makedonius ve taraftarları,⁷⁴ Dede'nin, Abdülkerim Cîlî'den naklettiği ifadeler içinde hedef alınmıştır. Nitekim rûhu'l-kudûsün yaratılmış olduğunu söylemenin câiz olmadığına ilişkin ifadenin⁷⁵ söz konusu grubu tenkit etmek için nakledildiği anlaşılmaktadır. Dede'nin farklı kristolojik cereyanların görüşlerine yer vermesi ve bunları tenkit etmesi, İslâm'daki reddiye geleneğinin karakteristik bir yönünü yansıtmaktadır. Müellifin, mezheplerin görüşlerini doğru biçimde nakletmesi değerli olmakla birlikte buradaki açıklamaların daha önce söylenenlerden pek bir farkı yoktur. Özellikle rûhu'l-kudûsün yaratılmışlığına dair aktardığı görüşü 'câiz değildir' diyerek reddetmesi, sadece bir hüküm değil, aynı zamanda ilâhî sıfatların mahlûk olamayacağına dair temel bir reddiye argümanıdır. Müellifin Abdülkerim Cîlî'den naklen verdiği bu tepki, Hristiyan fırkaların 'uknûm' olarak isimlendirdiği unsurları birbirinden bağımsız birer varlık gibi konumlandırmasına karşı; İslam düşüncesindeki sıfatların zât ile ilişkisini koruma çabasıdır. Dede, isim vermeden yaptığı bu tenkitlerde, muhataplarının 'Tanrı'yı maddî bir birleşme içine sokarak beşerîleştirdikleri' noktasında yoğunlaşmaktadır.

⁶⁶ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 13b.

⁶⁷ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 13b.

⁶⁸ Kadıköy Konsili'nde Hz. İsa'nın iki ayrı tabiatı sahip olduğu, Bakire Meryem'in Baba'sı tarafından ilâhî ve anası bakımından beşerî İsa'yı doğurduğu karar altına alınmıştır. Ancak bu karara İsa'da ilâhî tabiat ile beşerî tabiatın birleşip "tek tabiat" oluşturduğunu savunanlar karşı çıkmış ve daha sonra bu görüş taraftarları Monofizit Hristiyanlar olarak adlandırılmıştır. Detay için bk. Küçük vd., *Dinler Tarihi*, 367. Bu konsilde tartışmalar son bulmayınca I. Justinien, Mesih'in tanrılığı konusunda daha sistematik bir tarzda ısrar ederek Kadıköy Konsili kararını yeniden şekillendirmek için ikinci İstanbul Konsili'ni (553) toplamıştır. Bu hususta bk. Mircea Eliade, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 153.

⁶⁹ Mustafa Sinanoğlu, "Melkâiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/84.

⁷⁰ en-Nisâ, 4/171.

⁷¹ Melkitler, şark Hristiyanları olarak bilinmekte olup, Cahlcadoine (Kadıköy) konsilinin kararlarına ve ıstılahlarına bağlı kalan gruptur. Bu hususta bk. Sinanoğlu, "Melkâiyye", 29/84-85.

⁷² Ebü's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Âlûsî - Ali Abdulbari Atiyye, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1415), 3/201.

⁷³ Mehmet Taplamacioğlu, *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi* (Ankara: Güneş Matbaacılık, 1966), 194.

⁷⁴ Alexander A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 101; Mehmet Aydın, "Hristiyanlıkta Teslîs Doktrini ve Hristiyan İ'tizalleri", *A.Ü.İ.F. İslam ilimleri Enstitüsü Dergisi* 5 (1982), 149.

⁷⁵ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 10a.

İslâmî reddiye yazarları, İncil'i teslîs dogmasının kaynağı olarak görmedikleri için Hristiyan ilâhiyatı tarafından "eb" kelimesiyle ilgili öne sürülen argümanların Hristiyan teslîsine kaynaklık teşkil etmeyeceğini vurgulamıştır.⁷⁶ Benzer bir yaklaşım sergileyen Osman Selâhaddin Dede, Allah isminin bütün diğer ilâhî isimler için asıl olduğunu söyledikten sonra baba kelimesinin diğer bütün ilâhî isimlerin kökü anlamında kullanıldığını ve "eb" kelimesi ile muradın da ism-i a'zâm olan Allah lafzının olduğunu belirtmiştir.⁷⁷ Dede'ye göre İncil'de geçen babadan murad, Allah'ın ismidir. Anne, zâtın künhüdür; oğuldan murad ise mutlak vücûd olan kitaptır.⁷⁸ Müellifin İncil'de geçen 'baba', 'anne' ve 'oğul' kavramlarına yönelik getirdiği bu özgün yorumlar, onun İncil metnine yaklaşımının salt bir 'metin tenkidi' olmadığını, aksine tasavvufî bir tevil (işârî yorum) metodunu benimsediğini göstermektedir. Dede, bu kavramları doğrudan reddetmek yerine, onları İslâm metafiziğindeki 'Zât' ve 'Vücûd' kategorileriyle eşleştirerek yeniden anlamlandırmaktadır. Bu yaklaşım, onu dönemin diğer reddiye yazarlarından (örneğin Harputlu İshak veya Ahmet Mithat Efendi gibi) belirgin bir şekilde ayırmaktadır. Zira çağdaşı olan diğer reddiye yazarları genellikle İncil'deki bu ifadeleri 'şirk' veya 'tahrif' ekseninde rasyonel ve tarihsel bir düzlemde eleştirirken; Dede, Mevlvî kimliğinin bir yansıması olarak, karşı tarafın kutsal kavramlarını İslâmî bir irfan potasında eriterek etkisizleştirmeyi tercih etmektedir. Onun bu tutumu, İncil'i sadece reddedilmesi gereken yabancı bir metin olarak değil, doğru yorumlandığında (İslâmî perspektifle) hakikatin tahrif edilmiş bir gölgesi olarak gördüğünü ihsas ettirmektedir. Bu 'kapsayıcı' ve 'tevilci' tavır, eseri teknik bir reddiye olmanın ötesine taşıyarak tasavvufî bir hakikat müdafaasına dönüştürmektedir."

Ancak Hristiyanlar yukarıda sözü edilen ibarenin zâhirine yapışmış; baba, anne ve oğulun; ruh, Meryem ve İsa'dan ibaret olduğunu zannederek teslîsin üç uknûmunu oluşturmuştur.⁷⁹ Osman Selâhaddin Dede'nin "baba, anne ve oğul" ifadelerine getirdiği sembolik yorum, hem tasavvufun hem de dinler tarihinin ortak araştırma alanını oluşturmaktadır. Zira her iki disiplinin de sembolik bir dil kullanması, kutsalın farklı boyutlarının anlaşılmasında iki alan arasında disiplinler arası bir bağ kurmakta ve dikkate değer bir etkileşim alanı oluşturmaktadır.⁸⁰ Özellikle reddiye literatüründe, Hristiyanların kutsal metinlerdeki mecazî ve sembolik ifadeleri zâhirî anlamda yorumlamaları, sadece filolojik veya semantik bir hata değil, doğrudan akîdevî bir sapma olarak değerlendirilmiştir. Müellif de eserinde bu

⁷⁶ Aydın, *Reddiyyeler ve Tartışma Konuları*, 108.

⁷⁷ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 14b.

⁷⁸ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 6a.

⁷⁹ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 6b.

⁸⁰ Dinler Tarihi, din olgusunu ve dinî tecrübeleri kutsalın tezâhürleri bağlamında ele alarak inceler. Bu çerçevede farklı dinlerde ortaya çıkan unsurları sistematik ve mukayeseli bir biçimde tasnif eder, onların anlam dünyalarını çözümlemeye çalışır. Tanrı tasavvuru, hac, kurban gibi dinî fenomenlerin açık ve anlaşılır hâle gelmesine katkı sağlaması da bu yaklaşımın doğal bir sonucudur. Benzer şekilde tasavvuf da kutsalın insan hayatındaki tezâhürlerine yoğunlaşır; zikir, aşk, hankâh gibi tasavvufî olguları anlamlandırma gayesi güder. Her iki disiplinin kesiştiği bir diğer nokta ise, inceledikleri olguların derinlikli biçimde kavranabilmesi için sembolik bir dil kullanmalarındır. Sembol, duyu organlarıyla idrak edilemeyen şeyleri algılanabilir hâle getiren işaretlerdir. Bir diğer ifadeyle görünmez ve kapalı olan bir gerçekliği ortaya çıkaran veya algılanamaz olan bir şeyi çağrıştıran somut nesnelere sembol denir. Bu yönüyle o, madde ile ruhu veya somut ile soyut olanı birbirine bağlayan bir aracı unsurdur. Bu hususta detaylı bilgi için bk. Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Gece Yayınları, 1991), 107; Cemil Kutlutürk, "Dinler Tarihi ve Tasavvuf", *Sosyal Bilimlerde Disiplinlerarası Çalışmanın İmkânı: Tasavvuf Örneği*, ed. Ahmet Cahid Haksever (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2022), 323.

çizgiyi takip etmiş; Hristiyanların baba, oğul ve kutsal ruh kavramlarını literal ve antropomorfik bir şekilde yorumladıklarını vurgulamıştır.

Osman Selâhaddin Dede, teslis, tecessüd ve ittihâd konusuna dair bütün bu söylenenleri -birçok reddiyeden farklı olarak- fenâfillâh kavramı üzerinden de tenkit etmiştir.⁸¹ Buna göre fenâfillâh olan kimse, âdeta Allah'ın gören gözü, tutan eli ve duyan kulağı mesabesinde olmaktadır. Nitekim hadis-i kudsiye⁸² göre böyle bir kimseye Allah'ın isim ve sıfatlarıyla tecellî edeceği belirtilmiştir. Müellif, bu görüşünü desteklemek için Abdülkerim Cîlî'den, Allah'ın latif olarak; muttasıl ve munfasıl olmaksızın zâtı ile hulûl etmeden kuluna tecellî edebileceğine dair nakil getirmiştir. Allah'ın kuluna bu şekilde tecelli etmesine rûhu'l-kudûs ismi verilmektedir. Bununla birlikte tecellî edilmiş bu kimse, Hristiyanların iddia ettiği üzere ilâh olarak değil; kul olarak isimlendirilir.⁸³ Müellifin Hristiyanlıktaki rûhu'l-kudûs anlayışını çürütmek için tasavvufî kaynaklardan yaptığı bu alıntılar aslında İslâm'ın insan-Tanrı ilişkisini "kalbî tecrübe" üzerinden temellendirmeye çalıştığını ve muhataplarına daha derinlikli bir argüman sunmak istediğini gösterir. Kuşkusuz bu tutum, eseri geleneksel reddiyelerden ayıran en dikkat çekici özelliklerden biri olarak karşımıza çıkar.

Osman Selâhaddin Dede, reddiyesinde zaman zaman aklî delillere yer vermiştir. Bunlardan biri, Râzî tarafından kullanılan 'delilin yokluğunun medlûlün yokluğuna delâlet etmeyeceği' şeklindeki argümandır. Buna göre delilin yokluğunun delil getirilenin yokluğuna delâlet etmediği kabul edilmezse, ezelde âlemin var olmayışından hareketle, Tanrı'nın da var olmadığının kabulü gerekecektir. Zira Tanrı'nın varlığının delili âlemdir. Böylelikle âlem delil olmayınca medlûl olan Tanrı'nın varlığı da ortadan kalkmaktadır. Ancak delilin yokluğunun medlûlün yokluğunu gerektirmediği kabul edilirse, bu durumda Tanrı'nın Hz. İsa'nın bedenine hulûl etmesi câiz görüldüğünde diğer mahlûkâtın bedenlerine hulûl etmediği nereden bilinecek? Başka bir ifadeyle Râzî'ye göre bu harikaların zuhûru, Hz. İsa'nın bedeninde ilâhî varlığın tecellî ettiğine işaret ederse, başka varlıklarda bu harikaların olmaması, bu delilin bulunmaması demektir. Ancak delilin yokluğunun, medlûlün yokluğunu gerektirmediği ortaya konursa bu durumda bu harikaların başka varlıklardan zuhûr etmemesi, Tanrı'nın başka varlıklara hulûl etmemiş olduğunu ilzâm etmez. Dolayısıyla Tanrı'nın Hz. İsa'da hulûl etmesinin câizliğine kâil olmak, başka varlıklarda da hulûl ettiğine kâil olmayı ilzâm eder.⁸⁴ Osman Selâhaddin Dede'nin, reddiye literatüründeki birçok eser arasından Fahreddin Râzî'nin metnine açıkça atıfta bulunması, onun klasik kelâmî reddiye geleneğine duyduğu ilgiyi göstermektedir. Bu durum, Dede'nin eserini yazarken yalnızca tasavvufî bir perspektifle değil, aynı zamanda kelâmî argümanlarla da desteklemeye çalıştığını ortaya

⁸¹ Osman Selâhaddin Dede, bu durumun sadece İsa aleyhisselama ait olmadığını, Allah'ın dilediği kullara bahşettiği bir fazilet olduğunu sözlerine eklemektedir. Buna göre rûhu'l-kudûs ile teyit edilmiş olmak, teyit edilenin ilâhlığını gerektirmez. Müellif bu bağlamda Mâide sûresinin 122. âyetinin tefsiri ile ilgili şeyh Abdülcelîl Bağdâdî'den nakil getirmekte ve bunun anlamının 'câhil iken ona ilim verdik' şeklinde olduğunu dile getirmektedir. Bu bağlamda o, ilmin muktezâsıyla hareket eder ve nefisleri de ihyâ ederler. Böylelikle de ilâhî lütuftan murad olan rûhu'l-kudûs hâsıl olmuş olur ki bu da hulûl ve ittihâd olmaksızın Allah'tan bir teyit olarak gelen rûhu'l-kudûs'tür. Konuyla ilgili bk. *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 12a-12b.

⁸² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsir en-Nâsir (Beyrut: Dâru Tûgu'n-Necât, 1422/2001), 8/105.

⁸³ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 10a.

⁸⁴ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 12b.

koyar. Dolayısıyla Dede'nin eseri, hem tasavvufi yorumlarla hem de Râzî gibi kelâm otoritelerinin mirasıyla bütünleşen hibrit bir reddiye örneği olarak değerlendirilebilir.

Müellifin aklî olarak münakaşa ettiği başka bir delil ise Hz. İsa'nın "Allah'ın oğlu olması" hakkındadır. Şayet Allah'ın bir oğlu olsaydı, onun cinsinden olması gerekirdi ki bu durumda da bazı yönlerden bu oğulun, ilâh ile ortak vecihlere sahip olması gerekir. Şayet Allah'ın zâtından ayrı değilse bu, Allah'ın mürekkebe olması anlamına gelir ki mürekkebe olan her şey mümkün varlık olur; halbuki Allah vâcibü'l-vücûd'dur. O halde müellife göre hulûl ve ittihâd iddialarının tamamı hultur. Kaldı ki eğer âlemin Tanrısı, bu görünen İsa'nın cismi olsaydı bu durumda onlar Tanrı'nın aczini ve zayıflığını nakletmiş olurdu. Zira Yahudilerin onu öldürdüğü iddia edildiğinde aslında âlemin Tanrısının öldürüldüğü iddia edilmiş olmaktadır.⁸⁵

Müellif diğer bazı reddiyelerde polemik konusu yapılmış olan çarmıh olayına eserinde yer vermiş ve bu bağlamda serdedilen görüşleri tenkit etmiştir. Buna göre İsa aleyhisselâmın 3 sene, 3 ay ve 3 gün süren davetinin ardından semaya ref'i sonrası kavminin birkaç konuda ihtilâf ettiğini söylemiştir. Bu konulardan bir kısmı nüzûlün keyfiyeti, Hz. İsa'nın annesiyle ittisâli ve kelimenin tecessüdü hakkında iken; diğer kısmı da yükselişinin keyfiyeti ve meleklerle ittisâli hakkındadır. Osman Selâhaddin Dede'ye göre Mu'tezile, filozoflar ve Yahudiler, Hz. İsa'nın bedeni ile semaya yükselişini inkar konusunda Hristiyanlara muvâfık kalmıştır. Ancak bu görüşleri nakleden Dede'ye göre gerçek olan husus, İsa aleyhisselâmın öldürülmediği ve çarmıha gerilmediğidir.⁸⁶ Aksine Allah (c.c.) katına yükseltmiştir ki buna iman etmek vâciptir.⁸⁷ Bu çerçevede müellif, konuyla ilgili olarak Nisâ sûresinin 157. ve 158. âyetlerine yer vermiş; ardından da Kâdî Beyzâvî'den nakil getirmiştir.⁸⁸ Müellifin hem kelâmî hem de tefsirî birikimi birleştiren bir tefsir kaynağı ile çarmıh iddiasını çürütmeye çalışmasının arka planında bir yandan Kur'ân merkezli delil sunma düşüncesi yer alırken, diğer yandan da bu iddianın sadece aklen değil naklen de bâtil olduğunu ispat etme gayesi bulunur.

Eserin hâtime kısmı değerlendirildiğinde göze çarpan en önemli husus, birçok reddiyeden farklı olarak, Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu müjdeleyen İncil ifadelerinin Grekçesini Arap harfleriyle yazarak vermesidir.⁸⁹ Aynı yaklaşım, İncil'in ism-i zâtın tecellîsi olması ile ilgili anlatımlarda da

⁸⁵ el-Lisânü'l-Muhammediyye (Sütlüce Dergahı, 325950), 13a.

⁸⁶ Hristiyanlardan bir gruba göre Hz. İsa öldürülmediği gibi çarmıha da gerilmemiştir. Aksine Allah (c.c.) onu kendi nezdine yükseltmiştir. Diğer bir gruba göre Yahudiler Hz. İsa'yı haset, bağı ve inkar ederek öldürdükleri üzerinde ittifak etmişler ancak bunlar içinden bir kısmına göre Hz. İsa, ilâhî cihetten ya da nefsi ve ruhânî kişiliği açısından değil de insanî kişiliği açısından çarmıha gerilip öldürülmüştür. Yine bunlardan bir kısmına göre öldürme ve çarmıh fiillerinin tesiri mübâşeretle olmasa da ihsâs ve şuûr ile Hz. İsa'nın insanî yönünün yanı sıra ilâhî yönüne de ulaşmıştır. Diğer bir gruba göre çarmıh ve ölüm, bir cevherden olan cevher Mesih'te vâkî olmuştur. Konuyla ilgili bk. el-Lisânü'l-Muhammediyye (Sütlüce Dergahı, 325950), 20b.

⁸⁷ el-Lisânü'l-Muhammediyye (Sütlüce Dergahı, 325950), 21a.

⁸⁸ el-Lisânü'l-Muhammediyye (Sütlüce Dergahı, 325950), 21a. Kâdî Beyzâvî "وَكَانَ شَبَّاهُ" (ona benzer kılınması nedeniyle) şüphe içine düşürüldüler." âyetine yönelik birkaç rivayete değinmiştir. Bunlardan birine göre Yahudi Taytanus, Hz. İsa'nın bulunduğu eve girmiş; ancak onu bulamamıştır. Bunun üzerine Allah bu kişiyi Hz. İsa'nın sûretine dönüştürmüştür; o evden çıktığında Hz. İsa zannedilmiş ve asılmıştır. Bu hususta bk. Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, 1418), 2/107-108.

⁸⁹ el-Lisânü'l-Muhammediyye (Sütlüce Dergahı, 325950), 19b.

görülmektedir.⁹⁰ Daha önceki reddiyeler içinde İskender b. Ahmed et-Trabzonî tarafından yazılan reddiye ile benzer olan⁹¹ bu durum, müellifin kesin olmamakla birlikte Grekçe bildiğine kanıt sayılabilir.

Sonuç

Bu çalışmanın literatüre sağladığı en temel katkı, Osman Selahaddin Dede'ye ait *el-Lisânü'l-Muhammediyye* isimli eserin akıbetine dair süregelen yanlış bir kabulü tashih etmesidir. İlgili literatürde ve biyografik çalışmalarda, söz konusu eserin bir yangın esnasında tamamen yok olduğu ve günümüze ulaşmadığı yönündeki yaygın kanaat, bu çalışma ile geçerliliğini yitirmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde eserin nüshasına ulaşılmış olması ve metnin tahlil edilmesi hem Mevlevîlik tarihi hem de geç dönem Osmanlı reddiye literatürü açısından kayıp bir halkayı tamamlamıştır.

el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-İseviyye, İslâm düşüncesinde Hristiyanlığa yönelik yazılmış klasik reddiyelerle aynı tematik hattı takip etmekle birlikte, metafiziksel içerikleriyle bu geleneğe özgün bir katkı sunmaktadır. Teslîs, tecessüd ve Hz. İsa'nın ulûhiyeti gibi temel Hristiyan inançlarına karşı geliştirilen eleştiriler, geleneksel kelâmî argümanların yanı sıra, İbnü'l-Arabî, Abdülkerim el-Cîlî ve Sadreddin Konevî gibi mutasavvıfların tasavvufî yorumları çerçevesinde temellendirilmiştir. Bu yönüyle eser, yalnızca polemik değil, aynı zamanda İslâm tasavvufunun itikâdî meseleleri nasıl yorumladığını da ortaya koyan nâdir metinlerden biridir.

Eserin muhtevasına dair elde edilen bulgular, Dede'nin Hristiyanlık eleştirisini sadece teolojik bir karşıtlık üzerine değil, tasavvufî bir ontoloji üzerine kurguladığını göstermiştir. Müellif, İncil'deki kavramları (baba, anne, oğul) reddetmek yerine İslâmî bir metafizik çerçevesinde yeniden yorumlayarak, hem karşı görüşü kendi içinde tutarsız olduğunu göstermiş hem de Müslüman tebaanın inancını pekiştirecek bir savunma mekanizması geliştirmiştir.

Eserin reddiye karakteri, Hristiyanlığın dalâlete düşme nedenlerini açıklarken kullanılan mistik-sembolik çözümlemelerde ve meşhur kristolojik cereyanların içine düştükleri tezatlarla yönelik tenkitlerde kendini göstermektedir. Nihâyetinde müellif, Hristiyanlıktaki sapmanın kaynağını İncil'deki eb, ibn ve umm ifadelerinin zâhirlerinin esas alınmasına ve bu bağlamda Tanrı, kelime ve ruh ilişkisinin metafizik olarak yanlış yorumlanmasına bağlamakta; bu bağlamda ortaya çıkan tutarsızlıkları da İslâm'ın tevhid ilkesiyle gözler önüne sermektedir. Ancak bu eleştiriler, klasik reddiyelerde olduğu gibi doğrudan dışlayıcı veya polemikçi değil, daha ziyade hakikate çağırıcı ve anlam merkezli bir tavırla sunulmuştur. Bu açıdan *el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-İseviyye*, geleneksel kelâmî reddiyelerle benzer hedefleri paylaşıp da yöntemsel olarak farklılık arz eden tasavvufî bir reddiye örneğidir. Eseri özgün kılan bu özellikler yanında reddiye literatüründe dikkat çeken en önemli yanı, bazı İncil cümlelerinin Grekçesini Arap harfleriyle yazarak vermesidir.

Netice olarak bu çalışma ile *el-Lisânü'l-Muhammediyye fîmâ dalle bihi'l-İseviyye*, ilk kez bilimsel bir çerçevede ele alınarak literatüre kazandırılmış; böylelikle hem Osmanlı dönemi dinî düşüncesine hem de İslâm-Hristiyanlık ilişkilerinin tarihsel seyrine ışık tutan önemli bir kaynak araştırmacıların istifadesine sunulmuştur. Özellikle 19. yüzyıl Osmanlı tasavvufî entelektüel çevrelerinde Hristiyanlığa karşı nasıl bir

⁹⁰ *el-Lisânü'l-Muhammediyye* (Sütlüce Dergahı, 325950), 16a.

⁹¹ Muhammet Tarakçı, "İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hristiyanlığa Reddiyesi", *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Sempozyumu* (Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010), 314.

bilinç ve teolojik duruş geliştirildiğini anlamak açısından metin, yalnızca bir reddiye değil, aynı zamanda sûfî epistemolojinin dinler arası karşılaştırmalardaki fonksiyonunu göstermesi bakımından ayrı bir değere sahiptir. Çalışmanın ortaya koyduğu en önemli kazanımlardan olan bu fonksiyon, sosyal bilimlerde disiplinler arası çalışmaların imkanını, dinler tarihi-tasavvuf ilişkisi üzerinden göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Kaynakça

- Abdülbâki Nâsır Dede-Ali Nutkî Dede. *Defter-i Dervîşân Yenikapı Mevlevîhânesi Günlükleri*. ed. Bayram Ali Kaya-Sezai Küçük. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2011.
- Ali Nutkî Dede - Abdülbâkî Nâsır Dede. *Defter-i Dervîşân II*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, 18112.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el- - Ali Abdulbari Atiyye. *Râhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'î'l-mesânî*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1415.
- Anidjar, Gil. *Blood: A Critique of Christianity*. New York: Columbia University Press, 2014.
- Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî el-. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Aydın, Esseyid Abdülvahab. *Teslîs'in İptali Hristiyan ve Yahudilerin İlzâmı*. çev. Muhammed Aydın. İstanbul: Özdemir Basımevi, 1977.
- Aydın, Mehmet. "Hristiyanlıkta Teslîs Doktrini ve Hristiyan İ'tizalleri". *A.Ü.İ.F. İslam ilimleri Enstitüsü Dergisi* 5 (1982).
- Aydın, Mehmet. *Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Azamat, Nihat. "Elif Efendi, Hasîrîzâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/37-38. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-'ârifîn, esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. Beyrut: Behiyye Matbaası, 1951.
- Beyzâvî, Ebû Saîd Nasîrüddin Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsî'l-arabî, 1418.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. thk. Muhammed Zübeyr b. Nâsır en-Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tûgu'n-Necât, 1422/2001.
- Bursalı, Mehmet Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Ceyhan, Adem - Elgeren, Fatma Şükran. "Osman Salâhaddîn el-Mevlevî'ye Ait Olduğu Sanılan Bir Eser: Nesrî'l-leâlî Tercümesi". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 18/18 (2017).
- Cîlî, Kutbüddîn Abdülkerîm b. İbrâhîm b. Abdilkerîm. *el-İnsânü'l-kâmil*. Beyrut: Müessesetü't-Tarihi'l-Arabî, 2000.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Rükneddin Abdulmelik b. Abdullah b. Yusuf el-. *eş-Şifâ'ü'l-galîl fî beyânî mâ vaka'a fî't-Tevrât ve'l-İncîl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 202184.
- Dâvûd, Abdülehad. *İncîl ve Salîb*. İstanbul: İnkılâb Basım Yayım, 2. Basım, 2024.
- Dihlevî, Rahmetullâh b. Halîlirrahmân ed-. *İzhâru'l-hak*. Riyad: İdâretü'l-buhûsî'l-ilmiyye, 1989.
- Duygu, Zafer. "İnciller Tahrif Edildi mi? Metin Kritiği ve Tercüme Meselesi Bağlamlarında Bir Değerlendirme". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1 (2019).
- Duygu, Zafer. *İslâm ve Hristiyanlık*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.
- Ebû Zehra, Muhammed. *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*. çev. Akif Nuri. İstanbul: Fikir Yayınları, 1978.
- Eliade, Mircea. *Dinler Tarihi Sözlüğü*. çev. Ali Erbaş. İstanbul: İnsan Yayınları, 3. Basım, 2021.
- Eliade, Mircea. *Kutsal ve Dindışı*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1991.

- Erdmann, Fritsch. *Islam und Christentum im Mittelalter*. Breslau: Verlag Müller&Seiffert, 1930.
- Farmer, William R. *The Synoptic problem, a critical analysis*. New York: Macmillan, 1964.
- Gündüz, Şinasi. "Misyonerlik ve Hristiyan Misyonerler". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi II* 1 (2002).
- Hasîrîzâde, Elif Efendi. *Tenşîtü'l-muhibbîn bi-menâkibi Hâce Hüsâmeddîn*. İstanbul: Matbaa-i bahriye, 1342.
- Hâşimî, Abdullah b. İsmail el-. *Risâle ilâ Abdi'l-Mesîh ibn İshak el-Kindî yed'uhü ile'l-İslâm*. Dimeşk: Dirâsat fî Dari't-Tekvîn, 2005.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, ts.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *el-Cevâbü's-sahîh li-men beddele dîne'l-Mesîh*. Riyad: Dâru'l-asime, 2. Basım, 1999.
- İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî. *Fusûsü'l-hikem Tercüme ve Şerhi*. ed. Mustafa Tahralı. çev. Ahmed Avni Konuk. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ebû Bekir b. Eyyûb. *Hidâyetü'l-hayârâ fî ecvibetü'l-yehûd ve'n-nasârâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami, 355746.
- İhtifalci, Mehmed Ziyâ. *Merâkiz-i Mühimme-i Mevleviyyeden Yenikapı Mevlevîhânesi*. İstanbul: Dârü'l-hilâfeti'l-ulyâ, 1329.
- Kaya, Bayram Ali. "Osman Selâhaddin Dede". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/378-379. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Konevî, Ebû'l-Meâlî Sadrüddîn Muhammed b. İshâk. *İ'câzü'l-beyân fî te'vîli ümmi'l-Kur'ân*. Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'n-Nizâmiyye, ts.
- Kutlutürk, Cemil. "Dinler Tarihi ve Tasavvuf". *Sosyal Bilimlerde Disiplinlerarası Çalışmanın İmkânı: Tasavvuf Örneği*. ed. Ahmet Cahid Haksever. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2022.
- Küçük, Abdurrahman vd. *Dinler Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- Küçük, Sezai. "Yenikapı Mevlevîhânesi Şeyhlerinden Osman Selâhaddin Dede (ö. 1304/1887) ve Vahdet-i Vücûd Risâlesi". *Sûfî Araştırmaları-Sufi Studies* 13 (ts.).
- Mehmed Süreyyâ. *Sicill-i Osmânî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-cîl, 1334.
- Olgun, Mehmed Tâhir (Tâhiru'l-Mevlevî). *Yenikapı Mevlevîhânesi Postnişini Şeyh Celâleddin Efendi Merhum*. İstanbul: Matbaa-i mekteb-i sanayi, 1326.
- Osman Selâhaddin Dede. *el-Lisânü'l-Muhammediyye fî mâ dalle bihi'l-İseviyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Sütluçe Dergahı, 325950.
- Osmânzâde, Hüseyin Vassâf. *Sefîne-i Evliyâ*. ed. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz. İstanbul: Kitabevi, 2005.
- Petricî, Abdullah b. Hâc Destan Mustafa. *Burhânü'l-hüdâ*. İstanbul: Beyazıt Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, 545474.
- Petricî, Abdullah b. Hâc Destan Mustafa. *İzâhü'l-merâm fî keşfi'z-zalâm*. Edirne: Edirne Selimiye Kütüphanesi, Selimiye Basmalar, 463218.
- Russell, Bertrand. *Why I am Not a Christian*. ed. Paul Edwards. New York: Simon & Schuster, 1967.

- Sezer, Ayten. “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”. *Yeni Türkiye* 2/38 (2001).
- Sinanoğlu, Mustafa. “Melkâiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/84-85. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Soyal, Fikret. *İlk Dönem İslâm Kelâmcılarının Teslîs Eleştirileri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora, 2011.
- Taberî, Ali b. Rabben et-. *er-Red 'alâ esnâfi'n-nasâra*. thk. Halid Muhammed Abduh. Cize: Mektebetü'n-nâfize, 2005.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. *Karşılaştırmalı Dinler Tarihi*. Ankara: Güneş Matbaacılık, 1966.
- Tarakçı, Muhammet. “İskender b. Ahmed et-Trabzonî'nin Hristiyanlığa Reddiyesi”. *Türkiye'de Dinler Tarihi (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Sempozyumu*. Ankara: Türkiye Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2010.
- Taşpınar, İsmail. *Hacı Abdullah Petricî'nin Hristiyanlık Eleştirisi*. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Tercüman, Abdullah b. Abdullah. *Tuhfetü'l-erîb fi'r-red 'alâ ehli's-salîb*. Konya: Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, Bölge Yazma Eserler, 82846.
- Vasiliev, Alexander A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Tevabil Alkaç. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Yaşar, Hüseyin. “Kur'ân Karşıtı Söylemin Oluşmasında Yohanna Dımaşkî'nin Etkisi ve "Sapkınlar Kitabı"”. *Ekev Akademik Dergisi* 11/32 (2007).